

لرغونپېر ندنه په افغانستان کې

ليکوال : محقق نظر محمد "عزیزی"
ژباړن : عبدالقيوم "زاهد"

لرغونپېژندنه په افغانستان کې

ليکوال: محقق نظر محمد عزيزي

ژباړن: عبدالقيوم زاهد

۱۳۸۱ هـ.ش / ۲۰۰۲ م

کتاب پېژندنه

د کتاب نوم : لرغونپېژندنه په افغانستان کې

ليکوال : محقق نظر محمد عزيزي

ژباړن : عبدالقيوم زاهد

د پښتني انځور : محمدرفيع فاروق

خپروونکي : د اريک د گرځنده کتابتونونو اداره

پرله پسې نومره : ۱۰۴

لومړۍ چاپ : ۱۳۸۱ هـ ش، د خپروونکي له خوا - پېښور

د چاپ شمير : ۵۰۰ ټوکه

د مخونو شمير : ۱۱۰

کچه : ۱۳، ۵ × ۲۱ سانتي متره

د خپروونکي پته : دويم کور، رحمان بابا روځپاڼې پر لېسې شمېره

پوسټ بکس : ۱۰۸۴، يونيورسټي ټاون - پېښور

ټيلفون : ۸۵۰۸۳۹ - ۵۷۰۴۳۹۲ - ۵۷۰۲۹۶۲

۸۴۱۲۹۶ - ۵۷۰۲۵۳۱

فکس : ۸۴۰۴۷۱ - ۹۱

الکترونيکي پوسټ : aric@brain.net.pk

کمپوز او طبع : احمد پرنتنگ پرېس، ټيليفون ۲۱۵۵۴۰

د ویش او پلورنې ځای : د اکبر دفتر (د افغانانو له پاره د مرستود انسجام اداره)

د کتاب له مطالبو څخه اقتباس د ماخذ په ښودلو سره جایز دی.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د اکبر د اطلاعاتی او نشراتي منابعو مرکز (اریک) له څلورو کالو راهیسې د افغانستان ولایتونو ته د گرځنده کتابتونونو پروګرام تر لاس لاندې نیولی دي. گرځنده کتابتونونه چې د فلزي صندوقونو په بڼه جوړ شوي دي، په یو خاص ځای کې ایښودل کیږي. د سیمې خلک ورڅخه امانت کتابونه وړي، لولي یې او خپلو شاوخوا خلکو ته یې هم اوږوي. کله چې په سیمه کې د کتابتون ټول کتابونه ولوستل شول، کتابتون بلې سیمې ته لیږدول کیږي او یا پرې یو شمیر نور نوي کتابونه ورزیات او هماغه ځای کې پاتې کیږي.

مونږ دا هڅه کړې ده چې د گرځنده کتابتونونو له پاره داسې کتابونه راټول کړو چې د لیکنې ژبه یې ساده او د خلکو د اړتیاوړ مطالب ولري، ترڅو چې په ورځني ژوند کې له هغوی سره په دیني، ټولنیزو، اقتصادي، ښوونیزو، روزنیزو، روغتیايي، تاریخي، فني، مسلکي او... مسایلو کې مرسته وکړي.

موږ د گرځنده کتابتونو تر څنګ دا سروې هم ترسره کوو چې خلک څه ډول آثارو او موادو ته اړتیا لري او د کومو موضوعاتو او مطالبو د مطالعې هیله من دي. موږ لومړۍ هڅه کوو چې غوښتل شوي کتابونه له بیلابیلو منابعو (کتاب پلورنځیو او خپرونیزو مرکزونو) څخه برابر او راوړنيسو. په نوموړو مراجعو کې د مطالبو او موادو د نشتوالي په صورت کې اریک هڅه کوي چې د اړتیاوړ آثارو په تالیف، ترجمه او چاپ سره دغه تشه ډکه کړي.

ددغه موخې او هدف د تحقق او په عمل کې پلي کولو په منظور درې کاله

دمخه د لوستونکو د علاقې وړ کتابونو د چاپ او خپراوي کار پیل شو اوله هغه وخت راهیسې تراوسه پورې د اړیک د ګرځنده کتابتونونو ادارې د محترمو همکارو مؤسسو په مرسته په دغه برخه کې پیاوړې ګامونه اخیستي او ګټور فعالیتونه یې ترسره کړي دي.

د ښه او سیستماتیک کار له پاره د اړیک د ادارې استازيو او یو شمیر خپرونکو او لیکوالو یو ګډه هیأت وټاکل شو چې د مطلوبو کتابونو د پلان کولو، آماده کولو او چاپ کولو پړاوونه چې د تکراره او مسلکې لیکوالو له خوا تالیف کیږي، په ګډه پرمخ بوځي.

دغه هیأت د افغانانو د صمیمې همکارې میرمن نانسي هېچ دوپري، سید محی الدین هاشمي، فیض محمد نایاب عطایی، محمد شکیب افضلي او محمد رفیع فاروق څخه تشکیل شوی دی.

مونږ له خپلو ټولو درنولو ستونکو څخه چې د هیواد په بیلابیلو ښارونو او کليوالو سیمو کې زموږ له کتابتونونو څخه ګټه اخلي، هیله لرو چې خپلې اړتیاوې، غوښتنې او پوښتنې راولیږي او د هیواد له لیکوالو او پوهانو څخه غواړو چې په له موږ سره په دې لاره کې مرستندوی شي، چې وکړای شو خپلو خلکو ته لښه او ګټور کتابونه وړاندې کړو.

په درنښت

د اړیک د ګرځنده کتابتونونو اداره

فهرست

صفحه

عنوان

۱-۳

مريزه

لومړۍ څپرکۍ: لرغونپېژندنه څه شی دی؟

- لرغونپېژندنه څه ته وايي؟

- د لرغونپېژندنې تاريخي سوابق

- د لرغونپېژندنې تاريخچه

- د لرغونپېژندنې د مېتود لومړۍ پړاو

- د لرغونپېژندنې د مېتود دويم پړاو

- ... د لرغونپېژندنې وروستۍ دندې

- کيندنې يا پلټنې د لرغونپېژندنې د فعاليتونو عمومي زړی

- په لرغونو ځايونو کې د کيندنو او پلټنو اصول

- د لرغونپېژندونکيو د ټولي په وسيله د کيندنو ټکنالوجي

۴-۳۲

- په ختيځ کې علمي پلټنې

دويم څپرکۍ: لرغونپېژندنه په افغانستان کې

- د لرغونپېژندنې د نا قانونه پلټنو پړاو

- په افغانستان کې د لرغونپېژندنې د علمي څيړنو پيل

- په افغانستان کې د لرغونپېژندنې مرکز جوړيدل

- د افغانستان لرغونې سيمي

۳۳-۷۵

- تر ټولو مشهور منقول او غير منقول آثار

سريزه

خرنگه چې افغانستان په آسيا او په ځانگړي ډول په سيمه کې يو مهم لرغونی هېواد شمېرل کېږي، نو لرغونپېژندنه د هغه د بېلابېلو کلتوري، ثقافتي او تاريخي دورو د پېژندنې لپاره يوازینی وسيله ده.

دا کتاب تر يوې اندازې پورې کولای شي چې د هېواد او سيمې د تاريخ ناڅرگندې پولې او تياره، کنجونه له تاريخي پلوه مطلق نه بلکې په نسبي ډول روښانه کړي او لرغونپېژندنه هغه د تثبيت شويو اصولو او موازاتو له لارې مشخص کړي. يا دا چې دا برخې يعني د تاريخ نوټي بهير رد کړي.

د لرغونپېژندنې په برخه کې ددې ليکنې اړتيا يو مهم کار او د تاريخي، هنري او فرهنگي عصرونو او دورو د بشپړې پېژندنې لپاره وسيله ده. د ډيرو کلونو په اوږدو کې زيات شمير پوهانو، مؤرخينو او څېړونکيو د هېواد د تاريخ او ثقافت او له دې ثقافت سره د اړوندو سيمو په برخه کې، چې په عمومي ډول په آسيا کې د تمدنونو د تقاطع له مرکز څخه سرچينه اخلي، ډېرې خولې تويې کړي دي او ډېرې پراخې هلې ځلې يې کړي دي؛ خو دا کړاوونه هيڅکله منسجم او سيستماتيک نه وو. اسناد او مدارک يا په عمومي ډول په پريښودل شوي، يا دا چې د ډېرو کلونو په تېرېدو سره د هېرېدو کندې ته سپارل شوي. له اتلسمې پېړۍ را په دې خوا ډېر شمېر څېړونکيو او پوهانو په هماغه ډول چې د

آسيا په لويه وچه کې اوله هغې جملې څخه په افغانستان کې ډير مهم علمي او څېړنيز کارونه ترسره کړي دي، د منلو او اهميت وړ دي، خود هغوی د کړاوونو نچور او نتيجه ډېره لږه څېړېدو ته سپارل شوې، هغه هم په بهرنيو ژبو چې زموږ وگړي پرې په بشپړه توگه خبر نه دي.

لرغونپېژندنه پخپله زموږ په هېواد کې په بشپړه توگه پيغله او ځوانه پوهنه ده چې عامو غوښتنو او اړتياوو ته يې ځواب ور نه کړی شو.

هغه وخت يو ملت د برم او دلرغوني ثقافت څښتن گڼلای شو، چې د هغه مادي او معنوي ارزښتونه نه يوازې د ځان بلکې د نړيوالو لپاره انځور او معرفي شي. او د ثقافت او کولتور په اړه دا پېژندگلوي زياتره لرغونې پاتې شوني او مادي آثار دي، چې ډير لږي او په پېړيو پېړيو د ځمکې په تل کې نغښتي او پټ دي. او يا دا چې د ځمکو مادي آثار او پېښې د گوتو په شمير له طبيعي شرايطو سره سم د يوه ملت د ليدنو کتنو لپاره د لويو فرهنگي ميراثونو په ډول پاتې شوي دي، خو ولسونه د هغو له درک څخه ناخبره او په بشپړه توگه پرې نه پوهيږي. د مثال په توگه:

کله چې يوناني ځواکمن نړيوال فاتح سکندر په (۳۳۰ ق م) کې آسيا ته راغی او څلور کاله يې د بين النهرين، ايران، افغانستان او هند په شمال لويديځ کې تير کړل، هغه له ځان سره يوازې نوی ثقافت رانه وړ بلکې د ختيځ له ځمکې څخه په تگ سره يې له ځان سره د دې سيمې کولتور او فرهنگ هم يوړ. دې راوړي فرهنگ د ختيځ په ځمکو کې (۲۵۰) کاله دوام و موند او د دې لامل شو چې په فرهنگي او اتنيکي (قومي - نژادي) څرنگوالي او چلند کې بدلون رامنځ ته کړي. هغوي نه يوازې د ترلاس لاندې ټولنې په څرگنده بڼه کې بدلون

راوست، بلکې په هنر، ودانيو، ادابو، ژبې، فولکلور، دودونو، عادتونو، نورو ډېرو خويونو کې يې ډېر لوی اغېز رامنځ ته او رواج کړ، چې بيا تر نورو وروستيو څلورو پيړيو پورې د ختيزو ځمکو واکمنان او چارواکي د هغو له جملې څخه افغانستان هم له هغه څخه بې برخې نه و.

همدارنگه لوی آريايي تمدن، هخامنشي او يوناني تمدن او د کوشانيانو، کيداريانو، يفتليانو او کابلي رايانو روښانه امپراتورۍ چې يو پر بل پسې له ثقافتي اړخه په ختيځ کې تر ټولو پياوړې با عظمته دوران و، او ټول يې (۱۶) پيړۍ دوام وموند تر اوسه لوی فرهنگي امانتونه خو ډير ناپېژندويه دي.

دا کتاب چې کولای شي په ځانگړي ډول د افغانستان فرهنگ، تاريخ، ثقافت او هنر د تاريخ په ځينو وختونو کې روښانه کړي، يوازې د کورنيو او بهرنيو لرغونپېژندونکيو د کارو کړ او د احسان پور وړی دی. او يوازینی مثبت او کارنده طريقه ده چې زموږه خوزه کلن فرهنگي او تاريخي عظمت د لرغونپېژندنې د نظري او عملي څېړنو او مطالعاتو په وسيله مسلم او مشخص کړي. له همدې امله وپتېيل شوه چې د لرغونپېژندنې د علم په اړه ددې علم پېژندنه او تاريخچه په نړۍ او زموږ په هيواد کې د وروستيو مقدماتو په ډول په پام کې ونیول شي او هڅه وشي چې ددې مهم علم له محتوا څخه په هراړخيز معيار او مقدار سره عامه گټه واخيستل شي.

محقق عزيزي

لومړی څپرکی:

لرغونپېژندنه څه شی دی؟

لرغونپېژندنه یا ارکیالوجي له دوو یوناني (Greec) کلیمو څخه رغېدلې ده، یعنې ارکایوز (Archaiaus) او لوگوس (Logos) چې لومړۍ کلیمه د پخواني یا لرغوني په مانا او دویمه د پوهې او خبرتیا مانا لري او په مجموعي ډول په لرغونو شیانو د خبرېدو یا پوهېدو معنی لري.

او په اصطلاح کې هغه علم دی چې له هغو پاتې شونو او لرغونو آثارو سره چې په پخوانیو زمانو کې د انسان له فعالیتونو څخه رامنځ ته شوي دي، سرو کار لري. پټه بله طریقه داسې ویلای شو:

د تېرې زمانې د کشفیاتو چارې، د ټولنیزو اړیکو او انسانانو د ژوندانه د چاپیریال د ځانگړنو پر بنسټ تر تاریخي لیک او د بشري ټولنو د مدني او تاریخي دورو تر پیل دمخه د مادي آثارو رامنځ ته کول.

په ساده وینا باید څرگنده شي چې لرغونپېژندنه د مادي نړۍ بدلونونه چې په پخوانیو کلونو کې د انساني فعالیتونو له امله رامنځ ته شوي، تر ارزونې لاندې نیسي.

«که څه هم د ځمکې پر مخ د انسان د ژوندانه د تاریخ دقیق اسناد او شواهد په لاس کې نه شته، خو پوهانو تر اوسه د بین النهرین له څنډو څخه تر ټولو پخوانی تر لاسه شوی ډبر لیک چې د یوه روایت له مخې په (۵۵۰۰ ق م)

پورې اړه لري، د بشر د تاريخ د مبداء او پيل په توگه منلی او د هغه په نسبت يې د ځمکې پرمخ د انسان ژوند په دوو لويو دورو ویشلی دی:

لومړۍ - تر تاريخ دمخه دوره: دا دوره د انسان له ژوندانه څخه د ليک د تر ټولو لومړۍ بيلگې (۵۵۰۰ ق م) تر کشف پورې ده او په قوی اټکل سره ميليونه کاله نيسي. د بشر د ژوندانه ددې دورې څيړنې په عمومي صورت د لرغونپېژندنې په علم پورې اړه لري چې د نورو مرستندويه علومو په وسيله ترسره کېږي.

دويمه - تر تاريخ راوړوسته دوره: چې د ليک د تر ټولو پخوانۍ بيلگې له کشف څخه پيلېږي او تر ننه دوام مومي. ددې دورې څيړنې زياتره د بشر په ليکلو آثارو ولاړې دي او زياتره د تاريخ (History) په علم پورې اړه لري. بنيایي بشريوه ورځ د لازياتو پخوانيو ډبرليکونو په کشف هم وتوانېږي چې په دې ډول به د بشر د تاريخ د مبداء يا پيل په توگه ومنل شي. «

(د ايډيتر تبصره «فيض محمد ناياب»، د لرغونپېژندنې د مضمون د استاد پروفيسور ميله بارد لکچر نوټونو په بنسټ، د فلسفې او اجتماعي علومو څانگه، کابل پوهنتون، ۱۳۵۵ هـ ش)

په عمومي ډول سره لرغونپېژندنه د انسانانو، ټولنو، پوړيو، قومونو او ملتونو د تېر تاريخ لنډون گڼلای شو. لرغونپېژندنه د څيړونکيو معلومات د ځمکې د پوړيو تر پېړيو پورې غځوي او لکه چې ويلی شي کله چې جيولوجي پای ته رسيږي، ارکيالوجي (لرغونپېژندنه) پيلېږي.

لرغونپېژندنه عمدتاً له تاريخ، هنر، معمارۍ او نورو ثقافتي او کولتوري علومو او فنونو او عناصرو سره سروکار لري. لرغونپېژندنه په خپلو څيړنو کې

په لومړۍ مرحله کې له اټکل او قیاس څخه ډیر کار اخلي، یعنې له بله اړخه لرغونپېژندنه یو هنر دی چې له علمي طریقو څخه پکې کار اخیستل کېږي. لرغونپېژندنه له نورو علومو لکه جیولوجي، بیولوژي، جغرافیه، فزیک، اجتماعي علومو او ثقافتي علم یا اتنوگرافي سره کلکې اړیکې لري. او دا مروجہ علوم په بشپړ ډول د لرغونپېژندنې کار دی.

لرغونپېژندنه یو نسبتي علم دی چې تیرې زمانې، عصرونه او دورونه د مادي موادو او آثارو په وسیله مطالعه کوي. باید ومنل شي چې لرغونپېژندنه هغه علم دی چې د مادي آثارو د لاس ته راوړنو او کتنو پر بنسټ د زمانې او ځای په پام کې نیولو سره د پخوانیو وګړو مدنیتونه، کولتورونه او ثقافتونه د پیژندګلۍ لپاره پلټنې او څېړنې ته وړاندې کوي.

د پوهانو په نظر لرغونپېژندنه د ژوندانه د چاپېریال، د مهمو مادي او فرهنګي پدیدو د رامنځ ته کېدو، عقایدو، آدابو، دودونو، تشکل او د مادي ژوندانه د ډول ډول پرمختګي بهیر له نظره په طبیعت کې انساني ظرفیت ته په پاملرنې سره د انسانانو تر ټولو لومړنۍ ثقافتي او عقیدوي ژوند مطالعه کوي. او په عمومي توګه د دې پلټنې او څېړنې لپاره څرکونه د ځمکې له تل څخه اخلي او ثقافتي او کولتوري تکامل په ټوله نړۍ او بیلابیلو سیمو کې چې په ټاکلې زمانه کې نه دی رامنځ ته شوی، تر څېړنې لاندې نیسي. د مثال په ډول کیدای شي د پخوانیو آسیایانو، منځني ختیځ ان د اروپایانو په منځ کې د آسټرالیا یانو او ان د مدیترانې د حوزې د بومي اوسیدونکیو، لکه: یونانیانو، رومیانو، کرتیانو د اوسنۍ ترکیې د څنډو او تر هغو ورهاخوا په افریقایي او د شمالي او سویلي امریکې په هېوادونو او لویې صحرا کې د اوسیدونکیو په

منځ کې د بېلابېلو کولتورونو، سرعت او د مخ لوري او مخ څوري بهير علمي څېړنه او پلټنه د کيندنو او لټونو پر بنسټ د عمل جامه واغوندي.

په بله وينا بايد وويل شي چې:

د لرغونپېژندنې څېړنې يوازې د پخواني تاريخ د بياراژوندي کېدو لپاره نه دي، بلکې په ځانگړي ډول د ژوندانه د بېلابېلو ډگرونو په ثقافتي پرمختگ او بدلون او بشري تکامل کې زېښت ډېر رول لري.

نو کله چې موږ د ثقافت او د بشري تکامل په بهير کې په بېلابېلو ځايونو او زمانو کې د هغه د بدلون په اړه خبرې اترې کوو، په حقيقت کې د زده کړې هغه طريقې او سلوک چې وروستي نسل ته د مخکني نسل انتقالېدونکې ځانگړنې دي او د جينونو په وسيله ورته په ميراث پاتې کېږي ددې ارث له کړو سره يوځای د ثقافت په پايښت او غوړېدنه کې د تحليل او تجزيې اجزا د لرغونپېژندنې علم جوړوي.

په عمومي ډول لرغونپېژندنه په بېلابېلو دورو کې پاتې شونو او موندنو ته په پاملرنې سره د انسان د تېر تاريخ څېړنه ده. په دې مانا چې د ساکنې اړيکې له نورو ساکنېانو سره د مدنيتونو او تمدنونو په منځ کې ثقافتي اړيکې او نور موازين په بېلابېلو پړاوونو او دورو کې تر مطالعې لاندې نيسي.

نوله دې امله لرغونپېژندنه د بشري تمدنونو او ثقافتونو لوړتيا او بشپړتيا په يوه يو ډول مطالعه کوي، کله چې د يوې تاريخي دورې تمدن او يا تر تاريخ دمخه کولتور د لرغونپېژندنې په وسيله د لرغونپېژندنې د مروجو علومو له نظره تر مطالعې او کتنې لاندې نيول کېږي، دا تمدنونه په يو ډول او هم مهاله تر پلټنې، ارزونې او څېړنې لاندې نه نيول کېږي، بلکې د کولتوري او لرغونو پوړيو او قشرونو په پام کې نيولو او د توپيرونو په مقياس کې د ځانگړتياوو او

اړیکو په پام کې نیولو سره ارزول کېږي. په دې معنی چې نه شي کېدای د اروپایي هېوادونو د تیږې لرغونې دوره د آسیایي هېوادونو د تیږې د لرغونې دورې همعصره وي. خو هغه څه چې د لرغونپېژندونکي پام دې کار ته رااړوي، د ورته والي او هم آهنگي موجودیت دی. چې آیا دا عصرونه له تاریخي نظره په یوه وخت کې وو؟ او یا دا چې یو په بل پسې په زمانې توپیر د ځمکې د کرې په دوو برخو کې تر تاریخ دمخه کولتوري عصر یعنی د تیږې په لرغونې دوره کې منع ته راغلی دي؟

د دفاعي آلاتو په ځانګړي ډول د تورلې تیږې موجودیت، طبیعتاً سره جلا شوي دی او یا د تهاجمي عواملو په وړاندې، لکه د څیروونکیو حیواناتو چې انسان ورسره د لرغونې تیږې په عصر کې مخامخ و، او یا د آلاتو له نورو ډولونو څخه ګټه اخیستنې د شکل له مخې یو له بله څخه په بشپړ ډول توپیر لري، خود جوړښت له مخې سره ورته والی لري. په دې ډول ددې دوو عصرونو ترمنځ واټنیز توپیر د ځمکې د کرې په دوو برخو کې د یوې موضوع د ټاکنې او تثبیت لامل دی. که څه هم د ځمکې د کرې په دوو برخو کې ددې دوو عصرونو ترمنځ د وخت توپیر یوه یا خولسيزې وي.

یعنې د المان د راین سیند د غاړې انسان نیاندرتال (Neandertal) د هېواد د شمال د قره کمر له انسان سره له زمانې اړخه توپیر لري، خود شکل او مضمون له مخې سره ورته دي نو لرغونپېژندنه او د څېړنې اصول یې دا لاره اواروي چې لومړی له ثقافتې او کولتوري اړخه دا عصر مطالعه کړي. بیا په غور او څیر کې سره د ټکنالوژۍ د تر ټولو عصري وسایلو په مرسته د زمانې اړخ په ټاکنه کې نظر څرګند کړي.

نو د لرغونپېژندنې څېړنې له موږ سره یوازې د تاریخ په بیا راژوندي کېدو

کې مرسته نه کوي، بلکې دا شواهد، قرینې او آثار دي چې ددوی پر بنسټ کولتورونه، عصرونه او دورې تایید شي او د ټاکلي وخت او متغیر ځای په ګوته کولو کې بشپړ معلومات او اطلاعات ورکړي. نو د لرغونپېژندنې د څېړنو او مطالعاتو موضوع د «ځای» له پلوه هماغومره اهمیت لري چې د «وخت» د څېړنو او مطالعاتو موضوع څومره ډېر اهمیت لري.

لرغونپېژندنه مجرد او مطلق علم نه دی، بلکې له نورو علومو سره یوځای خپل خواړه له اسنادو، مدارکو او شواهدو څخه هم چمتو کوي. د مثال په توګه د افغانستان د کوشانیانو د امپراتورۍ تاریخ له کوشاني لوی امپراتور کنشکا څخه دوه پښته دمخه او څلور پښته تر کنشکا وروسته له اتلسمې پېړۍ څخه تر (۱۹۹۳) کال پورې د لړۍ او دورې پر بنسټ په هماغه بڼه د ټولو کوشان پېژندونکیو او څېړونکیو له خوا منل کېده، خود بغلان، سمنګان د ریاتک د (۲۳) کرښیز ډبرلیک په کشف سره درې پښته وو. او سربېره پر دې د امپراتور دین او قانون هم مشخص شو. دا پخپله له شواهدو او مدارکو څخه د لرغونپېژندنې د تغذیې بله وسیله ده. نو دا شواهد په حقیقت کې د تاریخي دورو پاتې شوني دي نه د لرغونپېژندنې تاریخي دوره. ددې شواهدو او مدارکو پر بنسټ ځای او وخت ته په پاملرنې سره تاریخي دوره تثبیت او نوې سنه یې ټاکي او یا تاریخي سنی او نېټه لیک بدلوي.

یعنې لرغونپېژندنه د مادي وسایلو او لوازمو په هراړخیزه او دقیقه مطالعه سره رامنځ ته شوې چې د متحرک او باخبر انسان په وسیله څه د وحشي توب او بدویت او څه په پرمختللي حالت کې د زمانې د پرله پسې دورو له لړۍ څخه په بېلابېلو ځایونو کې غږیږي، او د تکمیل په غنا او یا د عصرونو او دورو په بشپړتابه کې زښته ډېره مرسته کوي.

لرغونپېژندنې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د پرله پسې پلټنو او څېړنو پر بنسټ د ځمکې په پراخه کړه کې د تاریخ د علم په ارزونه کې تغيرات راوستي دي، چې بشپړه پایله یې د روښانو مدنیتونو د تاریخي دورو او عصرونو د پراخو مرکزونو موندنه او د انساني ملتونو د قومونو د ټولنیز، اقتصادي، سیاسي او فرهنگي ژوندانه څرگندویه ده، چې د تاریخ په اوږدو کې له ډول ډول خوځښتونو او پېښو سره اخیښل شوې ده.

نو لرغونپېژندنه د یوه نسبي، نه مطلق علم په توګه له مدارکو، شواهدو، آثارو او موندنو سره سروکار لري چې د هغې بنسټیزې سرچینې شمېرل کېږي، ددې علم تر ټولو لوی فکتور د هغه سرچینې دي.

لرغونپېژندنه د یوه مثبت او نسبي علم په توګه یوازې تاریخي دورې نه مطالعه کوي، بلکې تر تاریخ دمخه د انسانانو د فوسیلونو او پاتې شونو هغه څه ته په پاملرنې سره چې د ځمکې د مخ ډول ډول جوړښت د انسان بدني او مغزي تغيرات پخپلو کې او هم له نورو ساکښانو او ځناورانو څخه بېلوي، څېړي. انسان چې د خپلې بقا او ځان ژغورنې لپاره د طبیعت په لمنه کې د اوسیدنې لپاره ډېره هڅه او هاند پیل کړی، لرغونپېژندنه د هغه د عمر په اوږدوالي او قدامت سربېره چې دې انسان د خپل ژوندانه د دوام په لاره کې یې د ښه ژوندانه لپاره د وسایلو او پوهې هڅه کړې، هماغه هڅې دي چې د انسان د تمدن او فرهنگ تر تاریخ لاندې مطالعه کېږي. چې همدا انسان په پخوانۍ زمانه کې توانېدلی چې د خپل لیرسنجي عقل په ملګرتیا خپل طبیعي ژوند چې د ډېرو پېښو تر اغېز لاندې و، په تصنعي ژوندانه بدل کړي او ځان ته په زړه پورې چاپیریال ومومي.

لرغونپېژندنه لکه څنگه چې د انسان د ژوندانه لومړي څرکونه په وسایلو، آلاتو، د عقیدې په طرز طریقو، زمانې او د هغه په ټولنیز چلند سره له پیله تر پای پورې تر غور او څېړنې لاندې نیسي د هغه د ټولنیزو اړیکو پرمختګ، له چاپېریال سره سمون او ناسمون د سمخو له مېشتېدنې څخه د مدني تکامل تر وروستیو معیارونو پورې تر څېړنې لاندې نیسي. د علماوو دا څېړنې او مطالعات د لرغونپېژندنې د څېړنو او پلټنو په اسلوب پورې اړه لري. لرغونپېژندنې د لومړي ځل لپاره د انسانانو ژوند له ځنگلونو او طبیعي سمخو څخه تر وسایلو او آلاتو پورې تقسیم بندي کړ. او د زاړه یا لرغونپېژندنې اصطلاح یې د انسان له لومړني ژوندانه، د عقلونو، د بدني جوړښت له طرز او د هغه له فعالیت څخه پیل کړه او د ناحلو قضیو د منطقي پیوند لپاره یې د انسان ډول ډول کېدونکې بهیر په څېړنیزو، علمي او منطقي مېتودونو او طریقو سره تقسیم بندي کړ.

لرغونپېژندنې د انساني ژوند د ارزونې پړاوونه (تکامل، بقا او له منځه تګ) ومانه. یعنې انسانانو چې د چاپېریال د پېښو او عواملو په وړاندې په ناتورلې تېره جنگ کاوه، نو هغه ته یې د لرغونې تیږې انسان (Paleolithic) ووايه او کله چې له مصنوعي یا تورل شوې تیږې سره د پېښو په دې شخړه کې مخامخ شول، نو هغه ته یې د نوې تیږې انسان یا (Neolithic) نوم ورکړ او ددې دورې د بشپړېدو منځ یې د منځنۍ تیږې د دورې (Megalithic) په نامه ونوماوه او کله چې انسان د زمانې په اوږدو یا پرله پسې زمانو کې پورتنۍ پورې ووهلې او د هغه مغزي تکامل د عقلونو د لوړتیا او د ډیرښت پړاو ته ورسېد او کانونه، په ځانګړي ډول مس،

قلعي او اوسپنه يې لاس ته راوړل، نو هغه يې د فلزاتو د پړاو په انسان يا (Aged Metaux) ونوماوه.

تر دې وروسته لرغونپېژندنې خپله لاره پراخه کړه، له تاريخ سره يې موازي خپله لاره ووهله او اعلان يې وکړ چې له ليک لوست پرته د ځمکې په کره کې بل تاريخي دوران، بې ژبې دوران خو غږېدونکی او مهم دوران هم شته چې تر اوسه ترې بشر خبر نه و، يعنې د تکامل، بقا او له منځه تلنې دوران په بنسټيز ډول د پخوانيو دورونو د پرمختگ او تکامل لويه برخه د تاريخ له دوران سره مساوي کړه او د هغې بله درجه او اهميت يې ومانه.

د يوه بل نظر له مخې کولای شو لرغونپېژندنه په عمومي توگه تر ټولو زياته په مختلفو برخو کې د مسئلې د اصل په توگه ومانو. د تر تاريخ دمخه دورو په اړه بشپړ معلومات او اطلاعات د علمي پلټنو او فرهنگ پېژندنې (Ethnographie) له لارې تر لاسه کېدای شي. ومو ويل چې لرغونپېژندنه د انسان تېر تاريخ د پاتې شونو (Monuments) يا مادي آثارو په وسيله انځوروي. د دې څېړنيز اسلوب موخه دا ده چې دا مادي آثار وپلټي، طبقه بندي يې کړي او په پرله پسې زمانو کې يې باخبر انسان ته وروپېژني. دا مادي آثار هماغه د کار آلات، وسله، د کور سامان، د کورونو پاتې شوني، هنري لاس ته راوړنې، سپېڅلي مذهبي څيزونه، د لرغونو او پخوانيو ټولنو مرکزونه، مریستونونه (هديرې) د څارويو قصابخانې کشف او تر غور او مطالعې لاندې نيسي. د لرغونپېژندنې دا تحرک تر تاريخ دمخه دورې او په تاريخي دورې پورې اړوند کېدای شي.

لرغونپېژندنه هم د نورو علومو، لکه جيولوجي غوندې د ځمکې پخوانۍ

پورې، قشرونه او طبقې، چې په هغو کې په هرده مرحله کې د انساني ژوندانه پاتې شوني له فعاليتونو سره د زمانې په تېرېدو منع ته راغلي، د پخوانيو پوړيو تر عنوان لاندې چې له لس گونو زياتې دي، هم تر مطالعې او څېړنې لاندې نيسي، او د امکان تر بريده له مدرنو وسايلو او له عصري فزيکي کيمياوي ټکنالوژۍ او نورو تجربو څخه گټه اخلي. خو چې د زمانې لرغونتيا يا قدامت او د ځانگړتياوو څرنگوالی يې د مادي موادو له مخې ښه تر مشخص شي. له دغې جملې څخه څېړونکي کولای شي د هډوکو ټوټې، ايرې، چونه يي مواد او کاربن چې د انسان په آهکي جوړښت او ياد اوسېدنې په مادي چاپېريال کې پټ دي، د عصري او مدرنو دستگاؤو په وسيله تر تحليل او تجزيې لاندې ونيسي او پرې تېر شوی وخت يې و ارزوي. ځکه د پخوانيو انسانانو د هډوکو د ټوټو په راپاتې شويو موادو کې چې د زرگونو کلونو په اوږدو کې کوم بدلونونه رامنځ ته شوي د کاربن (۱۴) د يوې اندازې راډيو اکتيف ايزوټوپ په وسيلې تر تحليل او تجزيې لاندې نيول کېږي.

خو بايد ومنل شي چې لرغونپېژندنې تر (۱۷م) مې پېړۍ وروسته او د اتلسمې پېړۍ په منځ کې د تر تاريخ دمخه دوران پر مطالعې او پلټنې سربېره د نړۍ لويې او پراخې واکمنۍ او امپراتورۍ او لوی فرهنگي او ثقافتي عصرونه تر ژورې مطالعې او څېړنې لاندې نهول کېږي او ډېره اندازه اسطوري او افسانې يې په لويو تاريخي حقيقتونو بدلوي. ددې مطالعاتو او پلټنو عوامل پټ اسناد او فرهنگونه وو، چې د هغو په اسلوب لرغونپوهان د هغو د متن او محتوا د موازينو او مطالبو په مطالعه او ژوره کتنه بوخت شول.

مثلاً لرغونپېژندونکيو د اتيک (Atic) دورې د تاريخپوهانو لکه

هرودوت (Herodote) او سترابون (Strabon)، تاسیت (Tacite)، تروگوس پومپایوس (Trogos pompaius)، آرين (Arian) او نورو ارمیني، رومي، يوناني، چينايي او نورو تاريخپوهانو له اسنادو او يادښتونو څخه يې گټه واخيسته او خپل څېړنيز کار يې پيل کړ. نو ويلای شو چې لرغونپېژندنه له هغو ليکلو مدارکو څخه په گټې اخيستنې تر پنځمې مخزېږدي پېړۍ را په دې خوا څېړونکيو او تاريخپوهانو ته په لاس ورغلي، لرغونپېژندنه ددې متونو د دوو اطلاعاتو پر بنسټ خپل عملي کار پيلوي.

نوله دې امله کولای شو په دې اړه ډېر مثالونه وړاندې کړو، خو يو چې په اړونده برخه کې يې مطالب وړاندې کړو، نو په عمومي ډول بايد په دې برخه کې څرگنده شي:

لرغونپېژندنه هغه علم دی چې پخپله محتوا کې له نورو علومو سره اړيکې لري او د تاريخي او تر تاريخ دمخه دوران د انسانانو مادي او معنوي فعاليتونه د موندل شويو اسنادو او مدارکو په ليدلو سره تر څېړنې او پلټنې لاندې نيسي او عمدتاً په عملي کار او اوږدو له صبره ډکو څېړنو سره لوی اطلاعات او تفسيرونه څه له تاريخي ليکل شوي اړخه او څه له څېړنيزو نوي او تازه اړخه نوي پيدا شوي معلومات له تاريخ سره يوځای کوي او د تاريخي معلوماتو پانگه زياتوي.

نو د لرغونپېژندنې د کار پيل د وخت په تېرېدو سره پراخ شو او ددې علم په پراخوالي او ځانگړيو کې لويو پوهانو ډېر کړاوونه زغملې او نه سترې کېدونکې هلې ځلې يې کړي دي.

د لرغونپېژندنې تاريخچه:

مخکې له دې چې د نوې او علمي لرغونپېژندنې د تاريخ او پيداېښت په اړه مطالب وړاندې کړو، ښه به وي چې د دې بنسټيزې او عمده برخې په اړه چې د تاريخ د مرستندويي او بشپړوونکي په نامه هم نومول شوې ده، د زياتو معلوماتو لپاره رڼا واچول شي.

د خوځندو او پلټوونکيو انسانانو د انکشافاتو او نوي ژوندانه په عصر کې د (۱۵م) مې پېړۍ په وروستيو او د (۱۶م) مې پېړۍ په لومړيو کې هغه مهال چې کريستوف کولومبوس سيلاني او نړۍ گرځيدونکي نوې نړۍ ته ورسېد او مجيلان يا گيلانود نړۍ شاوخوا د بېړۍ په وسيله ووهله، د هغوی په وسيله د انسان د سابقې په اړه کشفیات راغونډ او د بېلابېلو مدنيتونو او کولتورونو په ځانگړي ډول د پخواني يونان او روم په اړه يې معلومات راغونډ کړل.

سیریا کوس يا سیراکس (Cyriacus) (۱۴۴۹م) چې ايتاليوي پلټوونکى و، د مخکښانو له ډلې څخه يې شميرلى شو. نوموړي د منځني ختيځ له سيمې په ځانگړي ډول د شمالي افريقې له لارو تېر شو او په مصر کې يې پراخې مطالعې وکړې. بيا يونان ته ولاړ. سیریا کوس د يونان مهم او مشهور معبدونه وليدل او خپل دا معلومات يې د شمالي افريقې او جنوبي اروپا او مديترانه يي سيمو څخه لاس په لاس د لرغونو سيمو او آثارو د نورو مينه والو ذهنونو ته ورسول. هغه د يونان د پخوانۍ يعنې د څلورمې قبل الميلا د پېړۍ د مؤرخ (هروډټ) چې د تاريخ په پلار هم مشهور دی، تر ټولو لوی توضيح کوونکى اثر لاس ته راوړ.

دې نسخې او د پخواني يونان نورو ډېرو تاريخي مشهورو خطي نسخو د واکمنو، شهزادگانو او رومي لوړ پوړو وگړيو کليکسونونو ته لاره ومونده. په همدې ترتيب کله چې په (۱۴۵۳م) کې د قسطنطنيې ښار د تورکانو په لاس فتح شو، يو شمير يوناني علماوو او پوهانو ايتاليا ته سفرونه وکړل او مهم اسناد او غوره لرغوني اثار يې له ځان سره يوړل. ددې پېښې په پام کې نيولو سره روميانو او د مديترانې د څنډو وگړيو له پخوانۍ نړۍ سره د فرهنگ او ثقافت له نظره پراخه لېوالتيا وښودله، په ځانگړي ډول د گوتيانو او بربريانو د بريدونو او د يونان د اسطورو د فرهنگ يادگارونو، د افسانوي لوحو او د يوناني اتلانو او خدايانو وياړونو، ددې څنډو د ټولنو په چلند کې مهمې انگېزې خپرې کړې. نو له دې امله په (۱۶م) او (۱۷م) مه پېړۍ کې د پخوانيو او لرغونو اثارو د مينه والو او لېوالو شمېر ورځ په ورځ زيات شو او د خدايانو او الهه و د مجسمو او څېرو راغونډول. د رومي پانگوالو د وياړونو او ذوق وسيله وگرځېده. او ورو ورو د هغو په کورونو او ودانيو کې د کلکسيونو په شکل بدل شول. تابه ويل چې د مرمرينو او نورو تيږو د ښکلو هنرونو قيمتي گالري جوړه شوې ده. لکه چې په (۱۵۸۵-۱۶۴۶م) موکلونو کې د انډال (Anundel) په نامه کس (۳۷) بشپړې او (۱۲۸) نيمه تنه يې مجسمې له ډبرينو گلدارو او تورل شويو تابوتونو سره راغونډې کړې.

د ځينو پوهانو په نظر د داسې کلاسيکو اثارو د راغونډولو گونگوسې ټولې نړۍ ته خپرې شوې او ددې برخې پوهان او مينه وال په کار بوخت شول، سربېره پر دې چې دا اثار يې له معبدونو او کورونو څخه راغونډ کړل په ډېرو ځايونو کې يې اوږدو پلټنو او کيندنو ته لاس واچاوه، چې په هغه مهال يې د

نننۍ لرغونپېژندنې اصول او موازين نه درلودل او عموماً لکه د نن په خبر د هغوی موخه د لرغونو آثارو تر لاسه کول وو.

د خپرونکیو او پوهانو په نظر د تر تاریخ دمخه عصرونو د منځ ته راتگ او په ځانگړي ډول د پخوانۍ تیږې د لومړني انسان موجودیت د چارلس داروین د مشهور اثر له چاپ سره سم و، چې د (ډولونو د سرچینې) په موضوع چې د انسان د تکامل تیوري یې د طبیعي تعیین او ټاکنې له لارې منعکسوله او دا کال (۱۸۵۹م) د نولسمې پېړۍ منځ دی. د لومړي ځل لپاره په (۱۸۵۶م) کال کې د آلمان د راین سیند له څنډو څخه د نیاندرتال (Neandertal) د لومړنۍ جمجمې په کشف سره د لرغونپېژندنې د پیل نېټې ټاکل معیار نیول کېږي. ځینې خپرونکي تر تاریخ دمخه دورو طبقه بندي او یا په ځانگړي ډول د لرغونې تیږې دوره چې د تکامل په اصالت یا (Evolutionists) یې عقیده درلوده د منلو وړ او د هغه د ثقافتی او کولتوري تکامل مراحل یې په څلورو مشخصو برخو ویشلي دي.

تر هغه وروسته متقاعد جنرال پټ ریورس (Pitt Rivers) چې د هیروډټ غوندې د عملي کیندلو پلار گڼل شوی دی، لرغونپېژندنه تر ټاکلو موازینو او ظوابطو لاندې رامنځ ته کړه. هغه په عمومي ډول لرغونې پردې او طبقې تر مطالعې لاندې ونيوې او په (۱۹۲۷م) کال کې په عمومي ډول سره په اروپایي نړۍ کې له آسیایي هېوادو پرته د نیو مکسیکو فولبوم ته نږدې یې د آلاتو او د هډوکو د ټوټو او پارچو په کشف سره لرغونپېژندنه متیقینه کړه خو چې عصرونه، دورې او کولتورونه یې د طبقو او پردو یانې ستراتیګرافي په بنسټ مطالعه کړل او د یوې دورې یو کولتور یې د وروستي او مخکې کولتور سره

مطالعه کړ. دلته باید ومنل شي چې تر (پټريوس) وروسته د لرغونپېژندنې پیل او د هغې نسبي علم په هر هېواد کې په عام او نړېوال ډول رواج وموند او لوديزوال او امريکايي پوهاندان، د ډبرو ليکونو تر موندنې او لوستنې او د معبدونو او هديرو تر مطالعې وروسته د مدیترانې، مرکزي اروپا، کوچنۍ آسيا او آسيايي هېوادونو په لور وځغاستل.

مثلاً تر ټولو ښه امانت چې د لرغونپېژندنې د کيندنو او مطالعاتو سرمشق شو د مصري هیروغلیف یا پکتوگراف (Pictographie) ډبرليکونو لوستنه وه چې د خطونو پرځای د الوتونکیو له بېلابېلو انځورونو او نښو څخه ګټه اخیستل کېده. د هیروغلیف ډبرليک په (۱۷۹۸م) کې هغه مهال چې ناپليون د (۳۸۰۰۰) کسانو په ملګرتیا د بحر له لارې مصر ته ننوت، یو شمېر پوهان ورسره ملګري وو او په (۱۷۷۸-۱۸۶۷م) کال کې د نابغه ژېپوهاند شاملیون په وسیله د هیروغلیف ډبرليک ولوستل شو او تر دې وروسته نه یوازې په ختیځ کې د پلټنو پیلامه وه بلکه د آسیایي مدنیت د بېلابېلو دورو د مطالعاتو پیلامه شمېرل کېږي. داسې چې د شلمې پېړۍ په منځنیو کلونو کې په انگلستان کې د مصر د لرغونو آثارو د مطالعې لپاره یو ځانګړی ښوونځی پرانیستل شو. او یو شمېر کسانو د لیک لوست تر تاریخ دمخه دورې د مطالعې لپاره په (۱۸۵۷م) کال کې د یوه لغت په توګه لکه (تر تاریخ دمخه) چې د لومړي ځل لپاره د جان لېورګ په واسطه ونومول شو او په (۱۸۶۵م) کال کې تر دې سرلیک لاندې کتاب خپور شو چې نور پوهان یې دې کار ته څیر کړل او په (۱۸۷۹م) کې په التامیرا کې یوه سمخ کشف شوه چې په منځ کې یې د لرغونې تیږې د دورې رسمونه او انځورونه وو. او د دې لړۍ

وروستي مطالعات ددې لامل وگرځېد چې د موندنو او نورو آثارو په بنسټ د نوې تېرې د دورې يا (Neolithic) او لرغونې تېرې او په پای کې منځنۍ دورې او فلزاتو په ځانگړي کولو کې، تر هغه وروسته نه يوازې په اروپايي هيوادونو کې، بلکې د ختيځ په خاوره په ځانگړي ډول د سند په حوزه، زموږ د هېواد په شمال، د مرکزي آسيا په هېوادونو، د آسيا په سويل ختيځ، د فلات، ايران او بين النهرين په بېلابېلو سيمو کې خپله لاره ووهله.

د ځينو څېړونکيو په نظر د نوې لرغونپېژندنې د پيل کال (۱۹۱۸م) پېژندل شوی دی. اصولاً د هغو څېړنو په بنسټ چې شوې دي لرغونپېژندنه په اصولي ډول تر (۱۹۵۰م) کال وروسته د نوې او علمي لرغونپېژندنې په توگه رامنځ ته شوه چې له پخوانۍ لرغونپېژندنې سره په ټولو موازينو کې بشپړ توپير لري. يعنې هغه مهم انکشاف چې په وروستيو کلونو کې د ځمکې د کرې په ختيزو او لوديزو نيمو وچو کې پېښ شوی دی، په ساحه (Field-work) کې د بين العلوم څېړنيز ميتود وده ده.

همدارنگه لومړني پلټوونکي او لرغونپېژندونکي په هراړخيز ډول چې په علمي اصولو او پراخه پلټنو برابر وو او د جيولوجي د څلورمې دورې (Quarter mair) د پيل د انسانانو د آلاتو او ژونديو موجوداتو د بقاياو د کشف لامل شول، هماغه په (۱۸۳۰م) کال کې په انگلستان کې مک اينري (MC Enery) او په (۱۸۴۰م) کال کې په فرانسې کې بوچت دوپرت (Bouchet) پېژندل شوي، چې د لرغونپېژندنې او انټرپولوجۍ يا بشر پېژندنې بنسټ يې کېښود.

نو تر (۱۹) پېړۍ وروسته لرغونپېژندونکيو او څېړونکيو د بشري

ژوندانه بېلابېل ډگرونه د لومړنيو انسانانو يعني د نياندرتال له دوران څخه تر عاقلو (Homosapiens) انسانانو پورې په عمومي ډول د لاندنيو چارو علمي او څېړنيز فعاليتونه د کرونولوجي پر بنسټ په لرغونپېژندنې پورې د اړوندو مسایلو د سموراژوندي کولو او ترتيبولو په برخه کې ترسره کړي دي.

۱- لرغونپېژندونکيو او فرهنگ پېژندونکيو په (۲۰) مه پېړۍ کې د لومړنيو ټولنو په ځانگړي ډول تر تاريخ دمخه د ورو يا (Protohistory) د تاريخ په اړه ډېر اسناد او شواهد لاس ته راوړل او دا لاره يې اوږده کړه چې د خپلو تېرو ولسونو د عقايدو او فکرونو له اصولو څخه چې مخکې يې په دې اړه هيڅ معلومات نه درلود، د ابهام او اټکل پرده ليرې او راڅرگند يې کړي. لرغونپېژندونکي بريالي شول چې په ترپام لاندې ځايونو کې د هراړخيزو هلو ځلو او پرله پسې پلټنو په وسيله د لرغونې تيږې د زمانې د ثقافت پرمختگ او عظمت انځور کړي، له دې مخکېنانو څخه يو هماغه (ج - کلارک) دی چې د اروپايانو د نوې تيږې يا (Neolithic) زمانې ژوند يې په گوته کړ.

۲- د لرغونو سيمو د پخوانيو پوړيو د لرغونپېژندنې په دې بنسټيزو څېړنيزو مطالعاتو کې له نوښتگرانو څخه هماغه الماني پوه او منگهم (O. Menghim) دی.

۳- و. گوروتسوف (V. Gorotsov) او ټ. پاسک (T. Passek) د تر تاريخ دمخه بېلابېلو دورو د تکامل او بدلونونو بهيرونه د ژوندانه د بېلابېلو نظريو له مخې، رامنځ ته او د سيمو ترمنځ ثقافتي اړيکې يې د زرگونو کلونو په اوږدو کې مطالعه او و ارزولې.

۴- يوبل پوه د تر تاريخ دمخه انسان د څېرې لرغونپېژندنه جمعې

ته په پاملرنې سره لاس ته راوړې او په گوته کړې او په لس گونو مجموعې يې د خپرې د اناتومي په ليدلو داسې چمتو کړې چې د تر تاريخ دمخه لومړني انسان بڼه يې وښود.

۵- لومړنی کس چې په مصر کې يې کيدنې وکړې او ډير آثار يې تر لاسه کړل او د هغو يو شمير يې د فرانسې لوور (Loure) موزيم ته ولېږدول اگوست مولي (Agust-Mauelle) و.

۶- تامسن يوازينی کس و چې لرغونپېژندنه يې يوازې د ځمکې په زړه کې پلټنه او کيندنه نه گڼله بلکې معتقد و چې آثار، مواد، چاپيريال او شاوخوا او خبروونکي عوامل د هماغې سيمې له وضعې څخه بشر خبروي چې تر څيرنې او پلټنې لاندې نيول کيږي.

د لرغونپېژندنې د ميتود لومړی پړاو (Methodical Archeaologie)

مخکې له دې چې د لرغونپېژندنې د ميتود په اړه لازمه شرحه وړاندې شي، بايد يادونه وشي چې د لرغونپېژندنې ميتود د کيندنو يا (Excuvation) له اصولو او قواعدو سره توپير لري او دا دواړه موضوعگانې بايد سره يوځای نه شي.

د لرغونپېژندنې ميتود د لرغونې سيمې د مدارکو او شواهدو د موندنې لپاره دی. يعنې په لومړي پړاو کې خپل کار د تېر ثقافت او فرهنگ د مادي اثارو د لاس ته راوړنې لپاره نه، بلکې د اسنادو د موندنې لپاره کوي.

په دې ځای کې اصولاً د لرغونپېژندونکي لپاره تر ساحوي کار (Field-work) دمخه د هغې سيمې په اړه چې غواړي کار پرې وکړي د ليکلو

منابعو څېړنه او تدقیق ډېر ارزښتمن او ګټور وي. د موضوع د ښې روښانتیا او اثبات لپاره داسې څرګندونه کولای شو:

مثلاً د سترابون او نورو ډیرو مؤرخینو په پخوانیو اسنادو کې د پخوانۍ آریانا، فراداتا او په همدې ډول داراکوزیه او درنګانیه د ځمکو په منځ کې تر (۳۳۰ ق م) وروسته د مقدوني سکندر د سفرونو په اړه پراخې لیکنې شوې دي. اولکه چې وایي شمال ته د حرکت پروخت یې د پروفتازیا (Proftazia) له سکندریې سره د آمویا (Oxus) سکندریه جوړه کړه او په (۳۰۵ ق م) کې تر مقدوني سکندر وروسته نېکاتور سلوکوس د باخت په حوزه کې د خپل سري پوځي او ثقافي ځواک څښتن شو.

لرغونپېژندنه د دې دوو سکندریو د ټاکلو لپاره باید تر پلټنو او کیندنو دمخه پورتنۍ متن په ځیر سره وازوي، برید پولې او اړوندې ځمکې د پړاوونو له مخې په پام کې ونیسي، لکه:

۱- د پخوانیو مصطلحاتو، ژبپوهنې او فونوټیک (غږ پوهنې) له مخې د نومونو سمون، څو چې هغه سیمه چې له جغرافیایي اړخه سره سمون خوري، د لرغونپېژندونکي له خوا په ګوته شي.

۲- د سیمې یا ځای جغرافیایي برید پولې د نورو څو متنونو سره په پرتلیز ډول ارزیابی شي.

۳- د په پام کې ځای د نومونو د شکل د تغیراتو لړۍ، د ورته والي او څرنگوالي د قراينو په پام کې نیولو سره.

۴- د نوم او تاریخي لرغونتیا له مخې د په پام کې سیمې او ساحې د شفاهي ادبیاتو د محتویاتو راغونډول او د سره ورته عناصرو تحلیل.

۵- د سیمې او د هغې د نومونو په اړه د هغو اوسیدونکیو او مشرانو نظریات او ویناوې چې له خونسلو راهیسې معلومات وړاندې کړي شي، په پام کې نیول کېږي.

۶- د یوې سکندريې د ځانگړنو په اړه شواهد او مدارک، یا په سیمه کې د معمارۍ او ودانۍ طرز او یاد غورځېدنو (Topography) له مخې.

۷- د مؤرخینو یادښتونه او لیکنې لوستل او د تاریخي متنونو مطالعه.

۸- د پلټنې سیمې او د نامه او جوړښت له مخې نورو ورته سیمو ته ژوره پاملرنه.

۹- د هغو پړاوونو د څېړنې او تدقیق لپاره د معلوماتو د آشپ برابرو

چې لرغونپېژندنې د هغو په رڼا کې هلې ځلې کړي دي.

۱۰- د ادبیاتو، فرهنگ، ځانگړتیاو او د ځای

شونو مطالعه.

د لرغونپېژندنې د مېتود دویم پړاو:

په دې پړاو کې لرغونپېژندونکي د پخوانیو پېچنیو لومړنیو پړاوونو په پام

کې نیولو سره په پام کې سیمه کې خپل علمي او عملي کار پیلوي په دې معنی چې:

۱- سیمه د توپوگرافي او د غورځېدنې د طریقې له مخې د یوې

سکندريې د جوړښت او د معمارۍ طرز ته ځواب وویلاي شي.

۲- د اړوندې ځمکې سطحه د پاتې شونو لکه سیرامیک (کوډرو) او

نورو شیانو له پلوه، چې په یوه یوناني مدنیت دلالت وکړي تر مطالعې لاندې

نیول کېږي.

۳- د خاورې ډول، د رنگ توپیرونه او ترکیب لرغونپېژندونکي موخې ته

رسولاي شي.

- ۴- د هغو څیزونو مطالعه چې د ځمکې پرمخ پراته دي، لکه بنایي د ستونو برغولي، ډبرینې پینډې په ځانګړې ډول مرمرینې، د خاورینو لوښو یوه برخه پاتې شوني لکه لیکتوس (Lykthus) یا امپوره (Amphora) او نور چې ټول کولای شي په سیمه کې د یوه کلاسیک یوناني مدنیت د موجودیت شاهدي ورکړي.
- ۵- د ځینو ټوټو (Fragmental) او بشپړو او نابشپړو لیکنو او ډبرلیکونو لاس ته راوړل چې د یوناني دورې د یوه پخواني کولتور شاهدي ورکوي.
- ۶- د دورو په پام کې نیولو سره په منل شویو اندازو لومړنۍ کیندنې (سانداژ Sondage) دوه متره پلنې لس متره اوږدې او (X) ژورې.
- ۷- د لاس ته راغلیو قشرونو مطالعه او د ځمکې پرمخ د کشف شویو څیزونو طبقه بندي.
- ۸- د کوم څیز یا ودانۍ د کشف په صورت کې نوموړې په پام کې دوره ټاکل کېږي.
- ۹- د ترلاسه شویو موادو، لکه سکرو، ابرو، ورستو شویو لرګو، کوډرو، فوسیلونو او د هډوکو د ټوټو تحلیل او تجزیه د کاربن (B 14) په وسیله چې کاشف یې امریکایی پوه لي بي (Le bee) دی او همدارنگه د تحلیلي طریقې کرسټالوګراف په وسیله د سیمې د لرغونتیا په ټاکنه کې پراخه مرسته کېدای شي.
- ۱۰- د مادي موادو آثارو او شیانو پرتلنه له نورو لاس ته راغلیو او کشف شویو آثارو سره، د راغونډولو په زیرمو لکه موزیمونو او اتنوګرافیکو سیمو او حوزو کې.

د کیندنو او یا د سروې په پړاوونو کې د آثارو د کشف پر

مهال د لرغونپېژندنې وروستی دندې:

کله چې لرغونپېژندنه خپل ټول څېړنیز پړاوونه د اوسنیو منل شویو

موازينو سره سم د سیمې او یا آثارو په اړه ووهي، نو بیا په دوو فکتورونو خپل عملي کار پیلوي:

لومړی: پرتلیز یا مقایسوي فکتور: له ټولو همدوره آثارو د ورته والي،

تدقیق او همغږۍ پرتلنه.

دویم: شننیز یا تحلیلي فکتور: ددې څرنګوالي په اړه مطالعه

او څېړنه چې: آیا:

۱- آثار په سیاقی (Contextual) بڼه دي چې موږ هغه په تطبیقي طریق

د لومړي فکتور مربوط ګڼو.

۲- آثار د لاسي صنعت (Functional) په وسیله سم شوي دي.

۳- آثار عام، رواجي او سلوکي (Behaviral) دي، په دقیق او

هراړخیزه ډول.

۴- آثار کلتوري او عرفي (Traditional object) مخکې ځي.

نوله دې امله دا دوه فکتورونه او څلور مادې د لرغونپېژندنې کار په ځان

کې رانغاړي.

کیندنې یا پلټنې د لرغونپېژندنې د فعالیتونو عمومي زړی:

هغه څه چې مخکې پرې د لومړنیو کیندنو په برخه کې د بېلابېلو

دورو په اړه خبرې وشوې په حقیقت کې د لرغونپېژندنې اسکلیټ او

بنسټیز ساختمان جوړوي.

هغه پلټنې چې د نولسمې پېړۍ په منځ کې د اروپا، آسیا، افریقا او د آسیا په سویل لودیځ وچو کې ترسره شوې ددې لامل شوې چې تاریخي لغت یو بل پيوند ومومي او دا لغت هماغه تر تاریخ دمخه دورې او عصرونه وو چې لرغونپېژندونکیو په څلورو بنسټیزو دورو ویشلی دي:

تر تاریخ دمخه دوره، د لرغونې تیږې دوره، د منځنۍ تیږې دوره او د لرغونې تیږې وروستۍ یا د فلزاتو دوره چې د تیږو دا هره یوه دوره یې په فرعي دورو ویشلی دی. همدارنگه لرغونپوهانو د فلزاتو دوره هم په درې نورو (دمسو، مفرغواو اوسپنې) په دورو ویشلي دي.

د تیږې پېړۍ د پنځمې لسيزې په پیل کې د ډنمارکي لرغونپېژندونکي (CH-Thomsen) د موندل شویو آثارو په طبقه بندۍ کې له بنسټیزو موادو سره سم، چې د آلاتو د جوړولو لپاره کارېده د درې گونو عصرونو یا (Ages) تیوري مطرح کړه. او هغه یوازې د تیږې عصر (Paleolithic) د مصر د گډو فلزاتو (مفرغ) او د اوسپنې د عصر وړاندیز وکړ او دا تقسیم بندی د تر تاریخ دمخه مرحلو او عصرونو په ټاکلو کې د یوه اصل په توگه ومنل شوه. وروسته یې ددې عصرونو هر یو یې په خپل وار سره په دورو ویشه یعنې د لرغونې تیږې دوره، د منځنۍ تیږې او د نوې تیږې دوره. او له دې دورو څخه یې هره یوه د مادي آثارو د کشف د ځای په نامه لکه د شله ټن (Chelleen) د آشلین (Achenleen) او موستیرین (Mausterien) د آثارو د دورو په نومونو نومولې، چې دا دورې د نړۍ د ټولو لرغونپېژندونکیو له خوا ومنل شوې. په داسې حال کې چې د مورگان (Morgan) په نامه یوه بل پوه په (۱۸۸۰) کال کې په خپل کتاب (پخوانۍ ټولنه) کې دا یادې شوې دورې په دوو برخو ویشي.

یوه د وحشي توب (Sauragene) بله د بدویت (Barbene) دوره. لومړۍ دوره د غشي او لیندۍ په جوړولو او اختراع سره پای ته رسېدلې بولي اوږدویمې دورې پیل د خاورینو لوښو د جوړولو نوې پیلامه گڼي چې په دې دوره کې خاروي اهلي کولو او روزلو او بزگرۍ وده کړې وه.

نو ددې پلټنو او څېړنو زیږنده ددې دورې په برخه کې د انسان په وجود کې څرگنده ده. مثلاً لرغونپېژندنه د فوسیلونو له پاتې شونو سره مخامخ شوه چې تر تاریخ دمخه لومړني انسان پورې یې اړه درلوده او په لاندې ډول یې د هغو یادونه کړې ده:

۱- د لومړۍ ځل لپاره یې فوسیل وموند او د پتیک انثروپ (Pithecanthropus) نوم یې پرې کېښود چې په (۱۸۹۱-۱۸۹۴م) کلونو کې یې د جاواله هېواد څخه لاس ته راوړ.

۲- دویم ځل په (۱۹۲۵م) کال کې د چین د لرغونپېژندونکیو له جملې څخه اون چونگ (On-chung) د پکن ښار په شاوخوا کې د سوکو تین له سمڅي څخه فوسیلونه ترلاسه کړل چې د انسان (سین انثروپ Sinanthropus) په نامه یاد شول.

۳- په (۱۹۵۴م) کې فرانسوي لرغونپېژندونکیو الجزایر ته نژدې د تر تاریخ دمخه انسان د فوسیل یوه بله پاتې شوې بېلگه ومونده چې هغه یې د التانثروپ (Altanthropus) په نامه یاد کړ.

۴- هایدلبیرگ ته نژدې یې د بل انسان فوسیلونه وکتل چې هغه یې د هایدلبیرگ (Heidelberg) فوسیلونو په نامه ونومول.

۵- په (۱۸۵۶م) کال کې یې د نیاندرتال په نامه دوره کې د آلمان د

دوسلداډ په شاوخوا کې فوسیلونه کشف کړل چې په تر تاریخ دمخه انسان پورې یې اړه درلوده او هغه یې د نیاندرتال انسان په نامه ونوماوه.

۶- په (۱۸۵۴-۱۸۷۷م) کال کې په فرانسه کې لرغونپېژندونکیو د سمخ مېشتي انسان فوسیلونه او هډوکي کشف کړل او په هغو یې د کرومانون (Cro-Manon) انسان نوم کېښود او د هغو څېړنو پر بنسټ چې وشوې کرومانون به په لاره کړو پړوان و او خپل مړي به یې په تشریفاتو او ډله ییزه توګه خاورو ته سپارل.

۷- په (۱۹۲۹م) کال کې په افریقا کې ډاکتر لیکي (Dr.-Leaky) په تانکانیکا کې د زینکانتروب انسان فوسیلونه او هډوکي ترلاسه کړل. هغه څرګنده کړه چې ترپلیوسټس دورې د دریو میلیونو کلونو په شاوخوا کې دمخه اوسېدلی دی.

۸- د ګبریل (A-I Gabriel) او موریته (A-Mortillet) په نومونو پوهانو عقیده درلوده چې تر نیاندرتال انسانانو میلیونونه کاله وروسته د ژوندانه د تکامل په اوږدو کې پوه او باخبر انسان د (Homo-Sapien) تر نامه لاندې خپل ژوندانه ته ادامه ورکړه.

پر دې سربېره د لرغونپېژندنې او بشرپېژندنې پوهانو تر تاریخ دمخه انسانان د ککړۍ د مغزو د حجم پر بنسټ هم په ټاکلي ډول طبقه بندي کړل او څرګنده یې کړه چې:

د پتیک انتروپ د مغزو حجم (۹۰۰) سانتي متره مکعبه او د سین انتروپ انسان د مغزو حجم (۱۲۰۰) سانتي متره مکعبه او د نیاندرتال انسان ماغزه (۱۴۰۰-۱۵۰۰) سانتي متره مکعبه وو، چې د موجوده انسانانو د مغزو معادل کېدای شي.

په لرغونو ځايونو کې د کيندنو او پلټنو اصول:

لکه چې دمخه مو وويل د لرغونپېژندنې د څېړنو بنسټيز يا محوري زړی په سيمه کې پلټنې او کيندنې دي او ددې کار پر بنسټ د تيرې زمانې او دوران له پټو رازونو څخه پرده پورته کېږي. داسې چې څرگند مثالونه يې چې د تر تاريخ دمخه انسان له لومړنيو پاتې شونو راپيل او د تمدنونو تر عصره ادامه مومي، د لرغونپېژندنې د همدې فعاليت او عملي څېړنيز کار په وسيله وو. چې د څرگندونو او معلوماتو په توگه د هغو په برخه کې څو مطالب وړاندې کوم:

لکه چې دمخه مو يادونه وکړه کيندنې د دوو بنسټيزو موخو لپاره

ترسره کېږي:

۱- د بېلابېلو دورو د مادي آثارو د لاس ته راوړلو لپاره.

۲- د عصرونو، تاريخي دورو او تر هغو دمخه لږ يو د تشبیتولو او ځانگړي کولو لپاره (د تمدن او فرهنگ د ډول، اصالت او مفکورې، رامنځ ته کولو، انکشاف، تطور او تکامل په گډون).

ددې موخې لپاره لرغونپېژندنه د نورو علومو لکه جيولوجي، جغرافيا، بيولوژي، انټروپولوژي او انجنيرۍ مهندسۍ په مرسته او ملگرتيا کولای شي خپلې پراخه څېړنې او عملي کار په لرغونو سيمو کې پيل او سرته ورسوي.

د لرغونپېژندنې د عملي کار په قانونمندی کې د کيندلو دوه طريقې په پام کې نيول کېږي او نور عملي کارونه د پلټنو او کيندنو د علم د فروعاتو په ډله کې شمېرل کېږي.

دا دوه قانونمندی دا دي:

۱- هغه کیندنې چې د لیدنو له مخې او په فرونتال (Fourontal) شکل د لرغونپېژندونکي په وسیله ترسره شي، پوهان دا ډول پلټنې د اوریزنتال (Horisental) یا افقي کیندنو په نامه یادوي. او د ځمکې له سطحې څخه کښته د پورېو او طبقو په مطالعې سره ادامه مومي.

۲- هغه کیندنې چې عموماً له مقابل اړخه ترسره کېږي او په عین وخت کې د پورېو له څارنې او مطالعې پرته ترسره کېږي، د ویرتیکال (Wertical) په نامه یادېږي. دا ډول کیندنې هغو کلکو او ډبرینو جوړښتونو ته ځواب وايي چې پرله پسې زمانو کې د خاورو تر پردو او طبقو او کاهو او د طبیعي ایروزو پوښونو د پرده بندۍ تر قانون لاندې د ځمکې پر سطحه پاتې شوي او د لوړو خو کلکو غونډیو بڼه یې غوره کړې ده. دا ډول کیندنې اوس مهال د لرغونپېژندنې په نړۍ کې د منلو وړ نه دي او په لرغونو سیمو کې د څېړنو له کتاره وتلې دي.

د لرغونپېژندونکيو د ټولي په وسیله د کیندنو ټکنالوجي:

وروسته تر هغه چې لرغونپېژندونکي په پام کې سیمه د لرغونتوب له پلوه تایید کړي، مخکې له دې چې په عملي کار او څېړنیزو کیندنو لاس پورې کړي، سیمه د کیندنو د نقطې د ویشنو د برخې په بنسټ په گوته کوي. بیا د کیندنو له یوې نقطې څخه چې تېو د ولایت ته د ورته دستګاه په وسیله د مربعاتو په ډول تقسیم بندي شوې، سیمه د نقشي پر مخ په ټاکلو اندازو د (۱، ۲۰) په معیار او مقیاس رسموي او له کینې لور څخه بڼې لور ته په نښو یا د هجا د تورو په علامو یا په لاتیني الفبا سره لیکي او له پورته کښته خواته په لاتیني یا رومي نومرو سره نقطه گذاري کوي او خپل کار پیلوي. د نقشي پر مخ

عموماً دا ډول رسمونې د اوريزنټال يا افقي کيندنو لپاره کارېږي. او لرغونپېژندونکي پورې په پورې کښته کيندنې کوي او هره لرغونې پرده او پورې مطالعه کوي. په لرغونپېژندنه کې د کيندنې نقطه د $0-+$ په طريقه پای او $0-$ نقطه پيل گڼي. له $(20-50)$ سانتي مترو پورې پرده عموماً د شرفيس يا هوموس (Humus) په نامه منل کېږي چې عموماً ترې د اوسني عصر وگړي گټه اخلي. او يا پر لرغونې طبقې اضافي قشر ور دېره شوی وي. د ارتفاعاتو په هره پورې کې له تيودوليت دستگاه او په لرغونې معمارۍ کې د ساختماني بنکلاوو او د لرغونو طبقو په ترکيب کې له فوتوگرامټريک (Fotogrametric) دستگاه څخه کار اخيستل کېده.

په ختيځ کې علمي پلټنې:

د نړۍ د مشهورو لرغونپېژندونکيو په وسيله علمي پلټنې د نولسمې پېړۍ له منځه راپيلېږي. داسې چې بوتيا (Botta) او ليارډ (Layard) د بابل قصرونه او د اسوري پاچاهانو ودانۍ او آثار کشف او تر لاسه کوي او د بين النهرين يا مېزوپوټامي د ښارونو کنډوالې په (لاگاش) کې معرفي کوي او په مصر کې د معبدونو او مريستونونو پاتې شوني تر مطالعې لاندې نيسي. دمورگان (J-Demorgan) په نامه بل پوه د بشري ټولنو د پيدايښت دمخه وخت پورې اړوند آثار د ايران په لوديځ او مصر کې کشفوي. همدا ډول فلايندر (Filinders) د کاهون د مشهور ښار چې د (فيوم) د وادۍ په څنډو کې پروت دی، آثار لاس ته راوړي او په کوچنۍ آسيا کې بل پوه د هيتي پلازمينه د (هوتوسو) ښار له خاورو راوويست. له $(1920-1930)$ م مو کلونو پورې د يوې لسيزې په واټن کې لرغونپېژندنه او د هغې څيړنې ډېرې گټورې وې. د

پخواني هند د تمدن کشف لکه د موهنجودایو او د هرا په تمدن د سند په حوزه کې، د اکدو او سومر د ښارونو مطالعه، او د فنیقیانو د اوگاریت ښار او د نننۍ سورې په شمال کې د سامان ښارونو معرفي د پلټونکیو او لرغونپېژندونکیو یو بل عملي فعالیت دی چې د (۱۹۲۲م) او (۱۹۲۳م) موکلونو ترمنځ پیل شوی. همدارنگه له (۱۹۲۲-۱۹۲۷م) موکلونو پورې د فرانسویانو، لکه کرل، هاکن گتورې پلټنې د ډېر ښو فرانسوي لرغونپېژندونکیو تر مشرۍ لاندې د افغانستان د ننگرهار د هډې په سیمه او همدارنگه د پلخمرې د (۱۵) کیلومترۍ په سره کوتل او د آمو او کوکچې سیندونو په ګډونځای او په یوناني ښارگوټی آی خانم کې د (۱۹۵۱-۱۹۵۷م) کلونو ترمنځ دیول برنارد تر مشرۍ لاندې زیات مهم او پراخ بری شمېرل کېږي. همدارنگه د امریکا د پنسلوانیا پوهنتون د طبیعي علومو د څېړنو د پروفیسورې لویی دوپري (Louis-Dupre) پر له پسې، مهم او ارزښتمن فعالیتونه د هېواد د شمال د آق کپرک، چنار گنجشکان، دره، کور او نورو سیمو کې د یادولو وړ دي.

لرغونپېژندونکیو په همدې ډول د ډېر لیکونو او لیکلو مدارکو د کشف په برخه کې له (۱۸م) مې پېړۍ څخه د نولسمې پېړۍ تر وروستیو پورې مهم رول لوبولی دي، لکه چې په (۱۸۰۲م) کال کې د گروتفند په وسیله په میخي لیک د کښل شوي ډبر لیک لاس ته راوړل او د ایران د شاهنشاه خشایار شاه د زمانې د ډبر لیک ژباړې د لرغونپېژندنې د مسایلو په منځ کې ډېر بدلون راوست.

نوله دې امله هغه څه چې پوهانو د لرغونپېژندنې په برخه کې په ختیځ کې او په ځانګړي ډول په افغانستان کې ترسره کړي او په دې مهال ډېر مهم هم شمېرل کېږي هغه خپل فصل ته پرېږدو.

دويم څپرکی:

په افغانستان کې د لرغونپېژندنې تاريخچه

لرغونپېژندنه زموږ په هېواد کې اوږده سابقه لري؛ خو موږ يوازې د هغو لړۍ پلټنو او څېړنو يادونه کوو چې تر اتلسمې پېړۍ راهيسې ترسره شوي او په منظم او پرله پسې ډول نه وې. او اکثر هغه کسان چې د افغانستان ځمکو ته راغلي د نولسمې پېړۍ په منځ او آخر کې وو او ټول مسلکي کسان او لرغونپېژندونکي نه وو، ذوقي عوامل ددې لامل شوي چې د هېواد يو شمېر ثقافي او فرهنگي امانتونه په ناقانونه توگه له ځان سره يوځي او دې ته لاره اواره شوې چې په يو لړ غير علمي کيندنو لاس پورې کړي، چې د افغانستان د لرغونپېژندنې د څېړنو تاريخچه کولای شول (۱۹۲۲م) کال وروسته د فرانسې د دولت او د وخت د حکومت ترمنځ د رسمي تړون په کولو سره د ترټولو پخوانيو علمي او گټورو څېړنو په توگه وگڼو نو ويلای شو چې زموږ هېواد له هغه کاله تر اوسه پورې د لرغونپېژندنې د نړۍ په پرمختگ او تکامل کې ډېره اوږده سابقه او لرغونتيا په برخه شوې ده.

په افغانستان کې د لرغونپېژندنې د څېړنو تاريخ په دوو بنسټيزو پړاوونو

ويشلای شو:

يو د هېواد په بېلابېلو سيمو کې په اتلسمه پېړۍ يعنې په (۱۸۲۴م)

کلونو کې د لرغونپېژندنې غير علمي څېړنې او بل له (۱۹۲۲-۱۹۷۹م)

کال پورې د لرغونپېژندنې په اړه علمي او عملي څېړنې.

نوهغه کیندنې او څېړنې چې تر (۱۹۲۲م) کال وروسته په بېلابېلو سیمو کې ترسره شوي ګټورې او نېکې زیږندې یې رامنځ ته کړي چې د افغانستان د ملي موزیم آثار د ګندهارا Gandhara په حوزه کې تر ټولو شتمن آثار ګڼل کېده. او د آسیا د نورو سیمو په کتار کې د یوې غوره او مهمې سیمې په توګه شمېرل کېږي. نوله دې امله د اروپایي او امریکایي هېوادونو لرغونپوهان د تر تاریخ دمخه او تاریخي بېلابېلو عصرونو او دورو د موجودیت په پام کې نیولو سره تر (۱۸۲۴-۱۸۳۴ او ۱۸۴۱) موکلونو وروسته دې هېواد ته راغلل. ځکه د افغانستان لرغونۍ هېواد په مرکزي آسیا کې د شتمنو او غنی ترینو هېوادو له ډلې څخه شمېرل کېږي.

لکه چې پوهېږو د برونزو د دورې پای او د اوسپنې ټینګښت او تولید د آریایانو له عظمت او برم سره نژدې و، چې د آمو په دواړو غاړو په پېړیو مېشت وو، او یو دروند مدنیت او ثقافت یې درلود. له هغې جملې څخه د آریانا د ځمکې چې په (۱۶) مهمو ټوټو ویشل شوې وه، لوی امانتونه د اوستالوی کتاب، د سپنتمان زردشت په لاس کښل شوی و د هندوکش د آسمان څکې لړۍ د شمال په پراخو ورشوگانو او دریګ ویدا کتاب د دې لړۍ د سویل په پراخو ورشوگانو کې ګڼلای شو. د هخامنشي امپراتورۍ د دریم داریوش پر مهال د آریانا د ځمکې یوه برخه نیول او د آریایي پخواني تمدن په ډېرو برخو کې د والیانو (ستراپیانو) ټاکلو د هخامنشي ثقافت سره د ګډون له امله ډیر لوی فرهنګی، تجارتي او اقتصادي بدلونونه په سیمه کې رامنځ ته کړل او دا ثقافت او ښیرازي د دې لامل شو چې د اوسېدونکو یو او د فارس، بلخ، باختر او پخوانۍ ګندهارا ترمنځ د اړیکو ټینګېدو په اروپایي نړۍ او له هغې جملې په

یونان، روم، کریت، د پیرگمون په شاهنشاهی او کوچنی آسیا کې افغانستان وپېژندل شي او د یرغلگرو لوی سېلاب د ستغو او ستونزمنو لارو تروهلو وروسته، افغانستان ته رامت شي.

له هغې جملې څخه په دریمه قبل المیلاد پېړۍ کې د مقدوني سکندر تر مشرۍ لاندې د یونانیانو د یرغل مثال وړاندې کولای شو چې زموږ هېواد ته راغلي دي او د شمال او سویل په ډېرو سیمو کې یې په خپل نامه نظامي او کلتوري ودانۍ د سکندریو په نامه ودانې کړې. وایي چې لومړۍ سکندریه یې د آریانا په هري یا زموږ اوسني هرات کې د ارتوگوانام د سکندریې په نامه ودانه کړه. د پروفټازیا (Proftazia) سکندریه، چې مؤرخین د هغې ځای په ننني سگستان یا سیستان (د الماني پوه پروفیسور کلاوس فیشر په عقیده د غوایي پوستکۍ) کې او ځینې یې د فراد د فریدون اوسنۍ کلاگني، له دې قرار ګاو څخه یو د بله وه. په همدې ډول د هندوکش په خوا کې د قفقاز یا کوکازوس سکندریه، بله د دوپیا السندا یا نننيو هوفیانو سکندریه او همدا رنگه د اکسوس، مرګیانا او سغدوم سکندریې د هېواد په غاړو څنډو کې ودانې او یو شمېر یونانیان په دې ځایونو کې د هغوی د مستعمرو په نامه د اوږدو کلونو ان له پخواني افغانستان څخه د سکندر تر وتلو وروسته هم پاتې شول. د یونانیانو او سلوسیدیانو په (۲۰۰) کلنه واکمنۍ کې د آریانا د ځمکې شتمن فرهنگ د یوناني راوړې شوي فرهنگ سره یوځای او زېږندې یې د یونانو - باختري په نامه فرهنگ رامنځ ته کړ.

همدارنگه په (۱۱۷-۷۵ ق م) کې د ساکانو یرغل هم له کلتوري او ثقافتي اړخه بدلونونه رامنځ ته کړل چې زموږ د خاورې د کوشانیانو د لړۍ په

رامنځ ته کېدو سره د هندوکش په شمال او سویل کې دې ثقافت لوی پرمختګ وکړ او پوختابه ته ورسېد. او د ورېښمو لاره یا کارواني لاره چې د چین د هېواد له لویانګ (Loyang) څخه د هندوکش د ستغو او گرانو لارو تروهلو وروسته سویل خواته او د مرګیانې، سغدیانې او هیرطیانې تیسفون له لارې په شمال کې له هګباتانا یا همدان څخه تر تېرېدو وروسته د مدیترانې په څنډو کې غځېده، شهرت او مادي او معنوي حاصل یې د سویلي اروپا او کوچنۍ آسیا د ډېرو یرغلګرو په ګډون د سوداګرو، پوهانو او هنرمندانو پام هم ځان ته راواړاوه او له هنري او فرهنګي اړخه هېواد دومره شتمن شو چې د آسیا په زړه کې د غمي په څېر ورنګن او نامي ومنل شو. د پخوانیو متونو مطالعه چې د یوناني، رومي، ارمني او چینایي مؤرخانو په وسیله کښل شوي وو او کولای شو له هغوی څخه د سترابون (Strabon)، آرین (Aryan)، پلوټارک (Plotark)، پلینس (Plinius)، سیریاکس (Syriacus)، تروګوس پامپیوس (Traugos-Pompayus) غوندې نومونه یاد کړو. د باختر، آریانا او کندهارا په اړه د ثقافتی، اقتصادي او انټروپالوجي د پدیدو او بېلابېلو پېښو د بهیر له مخې چې د هېوادونو د فاتحانو له خوا د آسیا په دې برخه کې رامنځ ته شوې وې، اروپایي پوهان یې دې ته وهڅول چې ددې ځمکې تاریخي دورې د اوږدو پلټنو او څېړنو په وسیله روښانه کړي، او د افغانستان تاریخي شتمني او په نړیواله سطحه د آسیایي هېوادونو د تاریخ او تمدن په برخه کې مهم اطلاعات او معلومات وړاندې کړي. نو له دې امله په افغانستان کې د لرغونپېژندنې دوه پړاوونه د منلو وړ دي:

۱- د ناقانونو پلټنو او له افغانستان څخه بهر ته په ځانګړي ډول د

اروپايي شتمنو او مينه والو شخصي موزيمونو او کلکسونونو ته د کشف شويو آثارو د ليريدونې پړاو

۲- د رسمي او قانوني تړونونو په وسيله د مؤرخينو د کلاسيکو متونو په بنسټ د علمي څېړنو او پلټنو پړاو.

د لرغونپېژندنې د ناقانونه پلټنو پړاو:

تر هغه ځايه چې څرگنده ده د اروپايانو د لومړۍ ډلې تر راتگ (له ۱۲۴-۱۸۴۲م) پورې د آسيا د لويې وچې د لرغونپېژندنې د نقشي پرمخ د لرغونو حوزو له مخې، په افغانستان کې د لرغونپېژندنې په اړه په کيندنو او پلټنو لاس نه دې پورې شوی. د برتانوي سياسي او پوځي نمايندگانو، لکه الکساندر برنس (Alexander Burnes)، کپتان تابوت (he tabot)، متلاند (Maitland)، ويليام سمپسن (W. Simpson) او مورکرافت (Morcraft) په نامنظمو کيندنو او پلټنو سره چې په چټکۍ ترسره شوې، ددې ځمکې د يونانو - بودايي دورې کشف شوي تر ټولو غوره آثار او مجموعې اروپايي موزيمونو او په ځانگړي ډول برتish موزيم ته وليريدول شوې.

په همدې ډول چارل مسون (Ch. Masson) ډاکټر هونیک بيرگر (Honigberger) او په بنکېل شوی هند کې په وایسراگانو پورې اړوندو مشاورينو پر هغه مهال خپلې ډېرې پلټنې په ننگرهار يا پخواني ناگاره ارا، اوسنۍ درونټيه او د سپين غر په لمنو کې ترسره کړې. ددې يادو شويو غير علمي څېړنو زېږنده هماغه د طلايي تبرکاتو صندوقچه وه چې يوولس سانتي متره لوړوالی (۷) سانتي متره قطر او يونيم ملي متر پنډوالی يې درلود او د بودا د جسم انځور او د دوو هندي خدايانو! برهما

او اندرا انځورونه په هغې کې له چترې ډوله سینگارونو سره ترسترگو کېدل، د بیماران له مشهورې ستوپې کشف او د لندن اوسني موزیم ته ولېږدېدل.

په بنسټیز ډول چارل مسون د لوی سکندر د تگ لوري د مطالعې په مقصد چې زموږ له هېواد څخه تیر شوی د هغه د پاتې کېدو سیمې لکه بگرام، هډه او نورې سیمې د آسیایي بنگال په ورځپاڼه کې په خپله مقاله کې په (۱۸۳۴-۱۸۳۹) کلونو کې خپرې کړې. په دې ترتیب د لومړي ځل لپاره د دې مقالې تر خپرېدو وروسته په هېواد کې د علمي پلټنو لاره پرانیستې شوه. چارل مسون د لومړي ځل لپاره د پخوانۍ کندهارا په بېلابېلو سیمو او هډه یا هیلوی کې چې هېوان تسانګ یې په (۶۳۰) میلادي کې یادونه کړې وه، خپلو پلټنو او څېړنو ته دوام ورکړ. چې په لنډه توګه یې یادونه کوو:

چارل مسون چې کله له خپلو نورو مرستیالانو سره افغانستان ته رارسېږي، نو لومړنۍ کتنې یې هماغه د جلال آباد د اوسني ښار د ټولو برخو سروې وې، نو تصمیم یې ونیوه چې لاندې سیمې د یو شمېر ځایي وګړو په مرسته چې هغه مهال یې د خپلې خاورې د شتمن فرهنگ له اهمیت او عظمت څخه خبر نه درلود او عقیدوي تعصباتو هم هغوی دې ته اړ وېستل چې د دې بې مسوولیته کسانو سره مرسته وکړي او په اوږدو کیندنو او پلټنو کې هم ورسره شریک وي، وپلټي.

چارل مسون د کټپور د ستوپو په ژورو کې د درونټې په سیمه، پساني (Passani)، بیماران (Bimaran)، ده رحمان (Deh Rahman)، سرک توپ (Surk-tope) د نندارې ستوپې، د ګودرې ستوپې، د بحرآباد او سلطانپور

سيمه، د شتر اک غونډۍ، د خواجه لاهوري غونډۍ، د چارباغ ستوپې او د جلال آباد د هډې په سيمه کې چې د اوسني جلال آباد ښار د سويل په دولس کيلومتري کې پرته ده هم پرله پسو کيندنو ته لاس و غځاوه. او په ځينو نورو سيمو لکه توپ غونډۍ، د هډې سمخې او له هغو ورهاخوا په خور د کابل، د وردگو خوات او د بگرام په سيمو کې هم په يولړ فعاليتونو لاس پورې شو او د دې يادو شويو فعاليتونو زېږنده يعنې درومي، يوناني، کوشاني پاچاهانو اندوگرېک او د هندو شاهي د وروستيو واکمنو سکې د متبرکو صندوقچو او گانيو په گډون، چې عموماً د هغو غمي به له ياقوتو، زمرديو او پيازي لعلو څخه وو، له يودول سرينيناکو موادو سره عموماً محلول (ښايي مشک)، د بودا او بودا ستود مجسمو تر ټولو غوره سرونه، چې تنې به يې ترې غورځولې له ځانه سره يوړه.

ويليام سمپسن (W. Simpson) په (۱۸۷۹م) کال کې د جلال آباد ښار د سويل په (۵-۴) کيلومتري کې د بودايي گندهارا تر ټولو غوره او مهمو ستوپو ميرويزوس او شايسته توپ کې چې مثالونه يې د گندهارا په حوزه کې ډېر کم تر سترگوشي دي، خپلې کيندنې پيل کړې او پر نورو سکو سربېره يې (هوويرکي، کچولومر، سبيسانو، دوميانو و ترانيو) د کوشاني ځواکمن امپراتور کنشکاسکې چې پر شايې د بودا ولاړه مجسمه ضرب شوې ده او د لومړۍ او دويمې ميلادي پېړۍ په منځ پورې اړه لري، کشف کړې. جلال آباد چې پخوانی نوم يې ناگاهارا (Nagahara) دی او د هند په بيهار حوزه پورې اړوند د گوشوار په ډبرليک کې په څرگنده ياد شوی، له هغو ځمکو څخه دی چې دوه ځله پرې هنري او فرهنگي يرغل شوی يو د ميتانو (Mi-tas) يا يفتليانو له

خوا او بل احتمالاً د غوري پاچاهانو په ځانگړي ډول قطب الدين محمد ايک، او د صفاريانو د وروستۍ لړۍ او د اورلمانځنۍ په لويه دوره کې. په همدې ډول د (۱۷۹۳ او ۱۸۶۱م) کلونو ترمنځ عملاً يوه بل کس مکوداگوست د کاپيسا (Kapichi) په سيمو کې پلټنې او څېړنې ترسره کړې. د مکوداگوست له نژدې مرستندويانو څخه يو هم فرانسوي لرغونپوه، بناغلی ژاکويت دی چې د افغانستان د هغه مهال له دولت سره تر رسمي تړون دمخه يې د بگرام کاپيسا په سيمو، هډې او د حصار شاهي او کامې په اړوندو سيمو کې سروې او يو لړ معلومات راغونډ کړي دي. نو ويلای شو چې لرغونپېژندنه يې د لومړي ځل لپاره په (۱۸۲۴م) کال کې خو په غير رسمي ډول د افغانستان په ډير مهمو او باعظمتو غونډيو او واديو کې خپله لاره پرانيستې ده او له هماغې نيتې راهيسې يې د پوهنې او پلټنې په حلقو کې خپل ځای وټاکه.

په افغانستان کې د لرغونپېژندنې د علمي څېړنو پيل:

څرگنده ده چې د لرغونپېژندنې علمي څېړنې هغه مهال په افغانستان کې پيل شوي چې افغانستان تر (۱۹۱۹م) کال وروسته يوه خپلواکه سياسي واکمني درلوده. په دې وخت کې د تيرو حکومتونو گډوډۍ او بيروکراسۍ چې مرکزي او ولسي حکومت يې نه درلود، نژدې له منځه لاړې او له هغو هېوادونو سره چې افغانستان يې په رسميت پېژندلی و، د دپلوماتيکې، او د دولتونو ترمنځ هر اړخيزې سياسي، اقتصادي او فرهنگي اړيکې ټينگې شوې. په دې ډول د فرانسې د هغه مهال دولت لومړنی هېواد و چې د هېواد په شمال او سويل کې يې د خپلورسمي پلټنو او څېړنو تړون د افغانستان له دولت سره په (۱۹۲۲م) کې چې له (۱۳۰۱) لمريز سره سمون خوري،

لاس ليک کړ. هغه مهال يې په افغانستان کې د فرانسوي لرغونپېژندونکيو ډله د دافا (DAFA) په نامه يادوله.

په دې زماني واټن کې د افغانستان حکومت او دولت د سيستماتيکو مطالعاتو او د منظمو او سمو خپرنو لپاره دا لاره اواره کړه چې بهرني پوهان په ښکاره او قانوني ډول زموږ د هېواد د لرغونو سيمو او لرغوني تاريخ په برخه کې په يو لړ کيندنو او علمي پلټنو لاس پورې کړي. خو هغه څه چې د اندېښنې وړ دي دا وو چې د تړون په متن کې د فعاليت د پراخوالي پولې يوازې تر دېرشو کالو پورې غځېدلې، او تر لاسه شويو آثارو په فرد پورې اړه درلوده او هغه آثار چې سره ورته به نه وو، که له هر ډول موادو څخه به وو، افغاني لوري ته خو هغه شمېر چې سره ورته به وو او له يوه ډول څخه به يې دوه سره ورته څېرې درلودې، نو د فرانسې د دولت د لرغونپېژندنې د ډلې په واک کې يا د هغوی ملکيت به و او د دې تر څنگ د خپرېدو امتياز او حق نېغ په نېغه د (دافا) د لرغونپېژندنې په ډلې پورې اړه درلوده.

فرانسوي لرغونپېژندونکيو د پروفيسور الفرد فوشه (A. Fouchei) تر رياست لاندې د (۱۹۲۲م) کال د شوي تړون له مخې ومنله چې په افغانستان کې به په لاندې برخو کې خپلې علمي مطالعې او څېړنې ترسره کوي:

۱- په افغانستان کې د گريکو - بوديک يا (يونانو - بودايي) هنر يا د گندهارا Gandhara مشهور هنر هر اړخيزه مطالعه.

۲- د بودايي دين سره د گندهارا د هنر د گډېدو اړيکې او له يوناني هنر سره يې د اړيکو څرگندول.

۳- د لوی سکندر تر سوبو (فتوحاتو) وروسته په ختيځ کې د هلنيزم د خپرېدو څرنگوالي.

۴- له افغانستان څخه د ورېښمو د تگ لوري مطالعه.

د پورته یادو شویو موادو او ددې تړون د منځپانګې په پام کې نیولو سره په (۱۹۲۳م) کال کې چې له (۱۳۰۲) لمريز سره سمون خوري فرانسوي پروفیسور الفرد فوشه د لومړي ځل لپاره د باختر په حوزه او هغه هم په مرکز یانې بلخ یا (بلهیکا) کې څو ځله یو لړ پلټنې او کیندنې ترسره کړې خو دغو هلو ځلو نتیجه ور نه کړه او دلیل یې د بشپړو امکاناتو نه درلودل او همدارنګه د اسلامي دورې د ودانیو کنډوالی وې چې پر ځای پاتې وې. نو ویې نه شو کړای چې تر کنډوالو وروسته په ژورو کې کار وکړي. اړ شو چې په بلخ کې له کیندنو او څېړنو څخه لاس په سر شي بل ځای ته مخه وکړي او نتیجه ترې واخلي. سره له دې چې د بلخ توپ رستم او د بلخ ارګ د بودايي دورې له مشهورو ستوپو څخه شمېرل کېږي او د چین د شانګهای مشهور سیلاني هیوان خانګ (Hiuan-Tsang) په دې برخه کې پراخه ښودنې لري، خو د نوموړي د څېړنو د ارزښت نتایج د هغه لپاره خواشینوونکي وو.

په ښاغلي فوشه پسې وروسته، بل فرانسوي لرغونپېژندونکي د هندو کش د شمال د بودايي سیمو له پلټنو څخه لاس وانه خيست او په پیل کې هغه په (۱۹۳۶م) کې چې له (۱۳۱۵) سره سمون خوري د کندز د شمال ختیځ په (۳) کیلوميټري کې په هغه ځای کې چې هیوان خانګ په (۶۳۰) میلادي کې هلته د لسو معبدونو یادونه کړې وه خپلو څېړنو ته دوام ورکړ. ښاغلي ژوزف هاکن (J. Hackin) تر الفرد فوشه وروسته دویم کس وو چې د سرگردانی په پایله کې یې د بودا او راهبینو یا ستوکې (یو ډول شګې، چونه او د سپینو تیږو ټوټې) کشف کړې او دا هغه مهال د فرانسوي پلاوي د علمي څېړنو لومړني

تبغې وو. دا خو پرې شوي سرونه د ويهارا يورواق او يا د بودايي معبد استوگنځای يونه وو. د ټولې سيمې تر څېړنو او پلټنو وروسته جوتنه شوه چې د دې معبد يا سانگاراما (Sangarama) عموماً بودايي معبدونو ته ويل کېږي چې يوزيات شمېر سپېڅلي آثار او ستوپې ولري. او معمولاً دا معبدونه يا سانگاراماگان دوه برخې لري چې د بودايي مشرانو او د راهبينو د استوگنې ځای او د بودايي سپېڅلو ودانيو ځای لکه ستوپې، دهليزونه، ايکونوگرافي يا مذهبي انځورونه او مجسمې له شکلو او نورو سره) د معمارۍ پلان تقريباً مربع و، هرې څنډې يې (۵۰) متره اوږدوالی درلود او سويل خوا يې به يې (۳۰) متره اوږدوالی درلود چې له بل معبد يا له هماغه سانگاراما سره به نښتې و. له نېکه مرغه د ستوکي مجسمې سر چې له دې معبد څخه تر لاسه شوی او په يونانو - بودايي هنر پورې اړه لري، ډېر ښکلی او د ښاغلي پيکارډ (Picardes) فرانسوي د طرحې په بنسټ د مجسمې داسر له څلورمې پېړۍ او د مسيح لومړيو سره ډېر ورته دی. ته به وايي چې د کورنټ (Corinthe) د هنري ښوونځي پياوړی اغېز پکې پټ دی.

تر دې وروسته د فرانسوي پروفيسور الفرد فوشه، ښاغلی (گودار) او (ج- برتو) تر مشرۍ لاندې د هډې په بېلابېلو سيمو په ځانگړي ډول په لويه غونډۍ کې په (۱۹۰۳م) کې په کيندنو لاس پورې کړ او گريکو-بوديک عوره هنري آثار يې چې د هکنیک د ښوونځي تر کلک اغېز لاندې او د پيرگمون (Pergamon) - د ليديې سويلي اړخ ته په کوچنۍ آسيا کې يوه سيمه ده) په طريقه وو تر لاسه کړل. په (۱۹۳۸م) چې له (۱۳۱۷) لمريز سره سمون خوري، ښاغلي ژوزف هاکن د بگرام په شاهي ښار کې په پلټنو لاس پورې کړ. د پلټنو

زیږنده د بگرام د مشهورې خزانې کشفول دی، چې په یونانو-رومن، هندي او چینایي آثارو پورې اړه لري چې عموماً د سوداګرۍ او د ورېښمو د لارې له امله له چین، روم، فارس او هند څخه د کوشانیانو امپراتورۍ ته راننوتې او ددې آثارو تر ټولو مهم هماغه د (میل فیوري) کاسې، هندي عاجونه (د فیل غاښونه) چینایي لاکونه او له گچو څخه د خدایانو او الهو مډالونه دي چې د بگرام له لسم نمبر خوني څخه لاس ته راغلل. نورو غورو آثارو لکه د سیرایس هرکول برونزي مجسمې، هارپوکرات د روم جوړو ښکلو ښیښه یي گیلسونو د اندوګریک، یونانو - کوشاني او کوشانو - ساساني دورو یو شمېر سکو، له پخوانیو دولتونو سره د ثقافت او فرهنګي اړیکو په ډګر کې د هېواد زرین تاریخ لا زرین کړ. له دې وروسته ښاغلي (هاکن) په نورو سیمو لکه فندقستان، بامیان، مرنجان غوټې او نورو کې یو لړ علمي پلټنې ترسره کړې او د هغه ددې علمي هڅو مجموعه د فرانسوي پلاوي په خپرونو کې د (DAFA) د خپرونو په نامه چاپ شوه. د هغو سرشمیرنو له مخې چې هغه مهال یې د کابل ملي موزیم ته وړاندې کړې، ددې پلاوي د خپرونو په اړه په لاندې ډول څه لیکلای شو:

۱- په (۱۹۲۸م) کال کې یې (۵۰۰) ستوپې او خوبودايي صومعې له خاورو راوويستي.

۲- (۲۳۰۰۰) زره لوی او واړه گچي سرونه یې ترلاسه کړل.

۳- د سکندريې د عاجي، کنده کاري او ښیښه یي لوښو، د رومي گډو فلزاتو او د چینایي غورو لاکونو په گډون یې د ډېرو ښکلو او مهمو آثارو زېرمه کشف او د کابل موزیم ته یې وسپارله.

بیا ښاغلي مونیو فرانسوي په (۱۹۴۶م) کې خپلو څېړنو ته دوام ورکړ او د تیرو مجسمې او د سرو او سپنیو زرو صندوقچې یې د شترک له معبد، نادر ناو او نورو سیمو څخه لاس ته راوړې وروسته په (۱۹۳۰-۱۹۴۰م) کلونو کې د کابل په حوزه یانې د کابل په مرنجان غونډۍ کې د ارواښاد اعلی حضرت محمد نادر شاه د قبر تر څنگ، د گلدرې په بودايي صومعه، شیوه کیو او د خیر خانې د کنډو په بیخ کې په لوی سوریایي یا د لمر لمانځنې معبد، فندقستان او سرخ کوتل (۱۹۵۱) کال کې ډاکټر شلومبرژه په لویو علمي او څېړنیزو کارونو لاس پورې کړ.

د آمو او کوکچې د سیندونو په گډونځای کې د آی خانم د لوی ښارگوټي کشف ددې پلاوي یو بل لوی بریالیتوب و، چې د پام وړ خدمتونه یې د هېواد شتمن فرهنگ او تاریخ لپاره کړي دي.

په (۱۹۴۹-۱۹۵۱م) کلونو کې ډاکټر دانیل شلومبرژه (Dr.D.Schlumberga) پنځه ځله د غزنویانو د تمدن په اړه د ډېرو څرگندونو لپاره په لشکرگاه کې د هلمند (Hirmandros) او ارغنداب (Argandois) په گډونځای کې خپلې کیندنې او پلټنې ترسره کړې. همدارنگه په (۱۹۵۱-۱۹۵۷م) کلونو کې د ښاغلي برتو (J. Barthou) په وسیله د آی خانم یا ماه خانم ښار کشف شو. چې ښایي هماغه د (Oxus) یا آمو سکندریه وي. زیږنده یې د ښار د بنسټ ایښودونکي یعنی کی نی اسن او یونانی ډبر لیک و. د نادعلي په شاوخوا کې په (۱۹۴۵م) کال کې د ښاغلي گريشمن له خوا د سیستان د تاریخي ښار تر تاریخ دمخه د برونز په دوره پورې په اړوندو غونډیو سرحدک او سفیدک کې کیندنې پیل شوې او د (۱۹۵۱م) کال په مني

کې د بناغلي کنړل په وسیله د منډیګګ مهمه سیمه چې د برونزو او نوي تیرې په دورو پورې د اړوندو ودانیو (۱۳) طبقې لري، کشف او آثاريې د کابل موزیم ته یوړل شول. منډیګګ د کندهار د اوسني ښار د شمال لودیځ په (۳۰) کیلومتري کې پروت دی. د مور آله او ډېر خاورین لوښي یې چې موهنجدارو او هرا په تهرته دي، ډېر اهمیت لري.

د فرانسوي پلاوي د څېړنو له مخې زموږ د ځمکې د شهرت گونگوسه او آوازه د نړۍ غاړو څنډو ته ورسېده. او له اروپايي او امریکايي هېوادونو څخه ډېر شمېر پوهان زموږ هېواد ته راغلل په (۱۹۵۳-۱۹۵۴م) مو کلونو کې نوموړي پروفیسور لرغونې تیرې پورې اړندې سیمې او په مجموع کې د تیرې د دورې د سمخو موندلو لپاره په بلخ او کندز کې پلټنې ترسره کړې. او د شمشیر غار په اړه یې په زړه پورې مطالب خپاره کړل او د شمال حوزو ته یې د لرغونې تیرې د عصر په موخه له ملګري پلاوي سره سفر وکړ. او په موستیرین حوزه پورې اړوندې سیمې یې د ایبک په شاوخوا کې چې د توپولوجي له مخې د اروپا له موستیرین سره ورته والی لري تر لومړنیو کیندنو او مطالعې لاندې ونيوې. همدا رنگه یې د خپلو نورو مرستندویانو لکه نیپ گوین (P. Gohin) په ملتیا په گنجشکانو دره، قره کمر، درکور، غار مار او نورو ډېرو سیمو لکه د فاریاب ولایت په (آس غار) او ګرزیوان کې هم اوږدې کیندنې ترسره کړې چې موندنې او آثاريې د کابل په موزیم کې لیدلای شو.

له دې سره هم مهاله د (ISMEO) مؤسسې د لرغونپېژندنې ډلې یا د منځني ختیځ او لرې ختیځ د مطالعاتو ایتالوي مؤسسې هم د افغانستان له دولت سره په (۱۹۵۷م) کال کې د علمي څېړنو او لرغونپېژندنې د پلټنود پیلولو تړون وکړ. د هغوی د کار پیل په غزني کې و. لکه چې پوهېږود اوومې

میلادي پېړۍ په دویمه نیمایي کې د زنبیل کورنۍ مشر د عربو د یرغلونو په وړاندې د جنگ و جگړې ډگرو گاته؛ خو په نهمه میلادي پېړۍ کې صفاریانو چې سیستان یې هم تر واکمنۍ لاندې و، غزنی ونيو او دې ښار په لسمه پېړۍ کې د یو مهم، بابر مه، شتمن او تجارتي مرکز حیثیت وموند چې هند یې له فارس سره نښلاوه. د غزنویانو تر ټولو لوی بابر مه عصر د غزنوي سلطان محمود دور (۹۹۸-۱۰۳۰م) شمېرل کېده. او په ختیځ کې یې تر ټولو لویه امپراتوري جوړه کړې وه چې هند، غزني او فارس پکې گډون درلود. او غزني د نوموړي امپراتور پر مهال د علم، فرهنگ او اسلامي ادب پر مرکز او بڼتۍ و. لکه چې د فردوسي شاهنامه ددې لوی پاچا په عصر کې تدوین شوه. د هغوی مهم فعالیت په غزني کې هماغه د دریم مسعود د قصر او د علومو د زده کړې د مدرسې کشف و چې له مرمرینو خښتو، سوري شویو او کوفی لیک لرونکیو تیږو او نورو قیمتي آثارو لکه لوښیو او د مهیشامورتي (Mahecamurti) له یوې مرمري مجسمې سره کشف شول. په دې ډول د غزني په سردار غونډۍ په (۱۹۵۹م) کال کې چې له (۱۳۳۱) لمريز سره سمون خوري د پروفیسور توجي او پروفیسور موريس تدي تر مشرۍ لاندې د ایتالوي پوهانو له خوا ارزښتمن کار وشو او بریالی شول چې د بودا ویده مجسمه له یو شمېر بودايي ستوپو او د شېوايي ماهیشواراسای د مجسمې له سر سره تر لاسه کړي. په حقیقت کې یې د یو دوه ایزمه مذهبي معبد یانې بودايي او شېوايي، د لرغونپېژندنې د پلټنو نړۍ ته وړاندې کړ. د یادولو وړ ده چې د ښاغلي پوه موريس تدي کار وکړ او زموږ د هېواد هر تاریخ او کولتور د روښانولو لپاره ډېر ارزښتمن اوزره سواندی و.

همدارنگه په (۱۳۵۱ - ۱۳۷۰ م) مو کلونو کې د پخواني شوروي د لرغونپېژندنې ډلې د پروفیسور سریایندی په مشرۍ د افغانستان د دولت د اطلاعاتو او کلتور له وزارت سره د مرستې تړون لاسلیک کړ، چې د هغه له مخې یې وکولای شول، د هېواد په شمالي سیمو کې یو شمېر پلټنې او سروې گانې ترسره کړي. په (۱۹۷۸ م) کال کې یې چې کله د تر تاریخ دهخه (برونز) دورې د مطالعې لپاره د یمچک غونډۍ (Yemmchek-ghonday) په پنځه کیلومترۍ په التین غونډۍ (Altien-ghonday) کې خپلو کیندنو ته دوام ورکړ. د باختري دورې پر لرغوني قشر (شوروي پوهان زیاتره دا کولتوري قشر اصطلاحاً د هخامنشي کولتور یا دورې په توگه کاروي) سربېره یوه لویه او ستره طلايي خزانة چې د عددونو شمیر یې (۲۶۱۱۲) آثارو ته رسېده د لویو کوشانیانو د پخوانیو، پاچاهانو، شهزاده گانو او شهزاده گیلو له شپږو (۶) قبرونو څخه ترلاسه کړه. ددې آثارو په ډله کې یوازې دا نه چې د باختري هنر په تیپ او سبک د یوناني ارمید الهی بودا ترلاسه شو، بلکې د تبریوس (teberios) یوه طلايي سکه، د پارتي میتراداتس، فراداتس یوه طلايي سکه او د هندي گوپتا یوه نقره یی سکه د پاندي پادا له سمبول او د زمري له انځور سره له څلورم نمبر قبر څخه لاس ته راغلل. په همدې ډول د ښکلو او ظریفو طلايي هنرونو تر ټولو ښکلې بېلگې د (امبل، طلايي تاج، بنگړی، والی، پایزیب او طلايي تالی) په گډون چې د استاما (Astama) په واسطه جوړې شوې وې، له یو شمېر نورو طلايي گانو سره یې د باختر د ځمکې او په ځانگړې ډول د (اسه پوره گان) یا اوسني جوزجان د هنر او فرهنگ شتمني زیاته کړې. نوموړي آثار په (۱۳۵۸) لمريز کې د کابل ملي موزیم ته ورکړل شول.

د جاپان لرغونپيژندونکي هم په (۱۹۵۹م) کې افغانستان ته راوړسېدل او د رسمي تړون په بنسټ يې خپلې کيندنې په (دورمان غونډۍ، چقلاق غونډۍ او د کابل د شمال په (۲۵) کيلومتري کې د سکندر په غونډۍ) کې پيل کړې.

د هغوی د څېړنوزيږنده د شمال په غونډيو کې د يونانو باخترې دورې د وروستيو او په کوشاني تمدن پورې د اړوندو آثارو ترلاسه کول او په سکندر غونډۍ کې د هندوشاهي دورې او د کوشانيانو د وروستۍ دورې ځانگړي کول وو.

وروسته يې بيا د هېواد په ختيزو سيمو (فيل خانې، درونټې او هډې يانې لامم) کې هم خپلو علمي کيندنو، پلټنو او څېړنو ته دوام ورکړ او د کوشاني دورې سکې، ستوکي مجسمې، فلزي آثار او د گندهارا په هنر او نوموړې دورې پورې اړوندې ودانۍ يې کشف او د خپلو کارونو د وضاحت او خپرولو په برخه کې يې چاپي آثار رامنځ ته کړل.

د فدرالي آلمان د بن پوهنتون څېړنيز پلاوي هم په (۱۹۴۹-۱۹۵۰م) کال کې د افغاني سيستان په لرغونې سيمه کې د خپلې سروې او پلټنو تړون وکړ او د نيمروز ولايت په لرغونو سيمو (چگيتي، تاروسار، اميرانوزيارت، خدايداد کلا، د کمال خان بند شاوخوا د تراخون په پوست گاو، زرد ولاخ او جوين کنگ يا پيشه وران) کې يې د پنځو کالو په اوږدو کې خپلو پلټنو ته دوام ورکړ. د هغو څېړنوزيږنده د نيمروز ولايت د اوبه خور د پخوانيو کانالونو (زرکان او زورکان) د سيستم پيدا کول وو، چې د کمال خان له بنده يې سرچينه اخيسته او د نيمروز سيمې يې خړوبولې. په همدې ډول يې هم د اسلامي تمدن د ښکلو هنرونو او هم د صفاريانو، سامانيانو، غزنويانو او تيموريانو د معمارۍ په برخه کې يو شمېر پراخه مطالعات ترسره کړل.

چې موندنې يې اوس په کابل موزيم کې شته. ددې پلاوي مشري د المان پوهنتون د استاد پروفيسور کلاوس فيشر په غاړه وه.

بايد يادونه وشي چې د سيستان د تاروسار سيمه په (۱۳۵۱-۱۳۵۲) لمريزو کلونو کې د ډاکټر ډالس (Dr.Dales) او بڼاغلې تروسډل (Trousdal) امريکايي په وسيله سروې او وکيندل شوه. او د غزنويانو او تېموريانو پر اسلامي دورې سربېره يو شمېر خټين او ډبرين آثار چې بڼايي تر اسلامي تمدنه پخواني وي، تر لاسه شول. نوموړی کار اوږدنه وو او په دې سيمه کې نوموړي پوه خپلو علمي خپرنو ته ډېر دوام ورنه کړ.

د افغانستان د لرغونپېژندنې د مرکز جوړېدل:

مخکې له دې چې د افغانستان د لرغونپېژندنې د انستيتيوت په برخه کې يو لړ لازم مطالب څرگند شي، وېه گورو چې د افغانستان د لرغونپېژندنې انستيتيوت د خپلواک انستيتيوت په توگه نه، بلکې د کابل موزيم د يوه خپرنيزې څانگې په توگه د (۱۳۳۸-۱۳۳۹) مو کلونو په اوږدو کې د اطلاعاتو او کلتور وزارت په چوکاټ کې رامنځ ته شو. بيا د افغانستان د لرغونپېژندنې د انستيتيوت په توگه نه بلکې د کيندنو د څانگې په نامه د يوې څانگې په توگه چې په ځانگړي ډول يې د نقشي اخيستنې، د راپورونو او گزارشونو د برابرولو او د تر لاسه شويو آثارو د طبقه بندۍ دندې په غاړه درلودې جوړ شو.

د کيندنو دې څانگې تر (۱۳۴۴) لمريز پورې د موزيم په چوکاټ کې کار کاوه او کومې علمي او خپرنيزې لاس ته راوړنې يې نه درلودې، خو تر دې دمخه بڼاغلې غلام محي الدين خان ايوبي يو لړ کيندنې ترسره کړې چې د هغو په اړه وروسته غږېږو.

له هېواده بهر د تحصیل کړيو کدرونو په ترلاسه کولو سره په (۱۳۴۵) لمريز کال کې د لومړي ځل لپاره د کابل موزيم د کيندنو څانگه د هغه له تشکيله جلا او د يوه مستقل انستيتوت په توگه يې په کار پيل وکړ.

انستيتوت د لومړي ځل لپاره خپل څېړنيز علمي کار د ارکيالوجي د علم په برخه کې د کاپيسا ولايت د موای د غره په خم زرگر دره کې چې د هغه ولايت شمال ختيځ ته پرته ده، پيل کړ. ددې کيندنو ترلاسه شوې نتيجه چې د کاپيسا په خم زرگر کې هماغه د مهاياني سرواستي وادين په طريقه پورې د اړوند بودايي معبد د لويې ستوپې موندنه وه. چې تر ټولو غوره بودايي مجسمې او د هديه ورکونکو مجسمې ترې ترلاسه شوي ددې آثار يو شمېر د کاپيسا ولايت سيمه ييز موزيم او يو شمېر يې د کابل ملي موزيم ته هم واستول شول. ددې کيندنو په وسيله يوه طلايي سکه چې بنيادي سکه او يا د کاپيسا د سيمه ييزو پاچاهانو له مډالونو څخه وي، ترلاسه شوه چې د کروئولوجي (د زمانې علم) له مخې د کوشانيانو د وروستۍ دورې د تاريخ لپاره ډېر ارزښت لري.

تر دغې نېټې وروسته يعنې په (۱۳۴۴-۱۳۴۵) مو لمريزو کلونو کې د همدې کال په ژمي کې د افغاني لرغونپېژندنې پلاوي تر يوې لومړنۍ سروې وروسته د ننګرهار ولايت د هډې په سيمه کې د اوښ غونډۍ په نامه لرغونې غونډۍ تر پلټنو لاندې ونيوه چې هغه مهال د دولت لوړو مقاماتو ددې انستيتوت هر ډول اوږد فرهنگپال ملاتړ وکړ او د ودې او پرمختگ لاره يې ورته اواره کړه. د هډې اوښ غونډۍ يو مهم معبد يا يوه ډېره ارزښتمنه شانگارامه وه چې د جوړښت اوه او د مذهبي او رياضي (راهبي) ژوندانه پنځه پړاوونه يې وهلي دي. تر (۱۳۴۵-۱۳۵۸) مو کلونو پورې دا غونډۍ د ځوانو

لرغونپېژندونکیو او په ځانګړي ډول د محترم ډاکټر زمریالي طرزي او ددې کتاب د لیکوال په مشرۍ وکیندل شوه چې په پایله کې یې د بودايي بې ساری اسطورو رواق لرونکی مرکزی معبد او د بودايي راهبانو یو شمېر استوګنځایونه د ډېرو غیر منقولو آثارو په ګډون تر لاسه شول. ددې آثارو یو شمېر له ستوکي، خټینو او برونزي موادو څخه جوړ وو. دا معبد د ګندهارا حوزې د مذهبي او هنري رنسانس له ډلې څخه شمېرل کېدای شي چې ساري یې لږ لیدل شوي دي او (۱۴) ځله کیندو - یې د بودايي هنري - مذهبي دورې ټولې پټې او ناحله قضیې حل کړي دي. تر ټولو ښه مجسمه چې ته به وایې له کورنټ یا پیرګون څخه د ناګارهارا هډې ته راوړل شوې ده هماغه د هرکول ناسته مجسمه ده چې ان په لرغوني یونان کې یې ساری نه تر سترگو کېږي، خو د افغاني او یوناني سحرګرو هنرمند لاسونو په وسیله دا ښکلي هنري امانت د تلپاتې او بې ساري بېلګې په توګه وړاندې شو. له بده مرغه له (۱۳۶۹-۱۳۷۰) لمريز پورې د سترواستي وادین دا لوی معبد د متعصبو او تیاره فکرو مخالفینو له خوا ویجاړ او وسوځید.

د افغانستان لرغونې سیمې:

د پوهانو د سروې ګانو او خپرولو له مخې څرګندیږي چې تر اوسه له (۵۰۰۰) زرو څخه زیاتې د پاملرنې او اهمیت وړ لرغونې سیمې په نښه او ثبت شوي دي؛ خو د معلوماتو او اطلاعاتو له مخې د هېواد له ډېرو مهمو فرهنګي او کولتوري مرکزونو څخه یو هم د بامیانو زر سمڅي او د هغه ځای بودايي معبد دی چې کوریایي ګرځندویانو لکه (هو - تچاو) او چینایي سیلاني (هیوان خانګ) د اوومې پېړۍ په لومړنۍ نیمایي (۶۳۰) میلادي

کې دامهم فرهنگي او اعتقادي مرکز ليدلی دی او ددې ځای د دود، د ژوندانه د ډول او مذهبي طريقو په اړه ډېر او په زړه پورې معلومات وړاندې کوي. د باميانو دره او دهغې دوه لويې کلاوې چې په دوو لويو او بې ساري مجسمو سره ښکلې وې، د چينايي سيلاني په وينا (۲۰۰۰) لی، يولی (۵۷۰ متره) ختيځ او (۳۰۰) لی شمال او سويل لور ته پراخې وې. د باميانو مرکزي ښار (۶-۷) لی شمال لور ته په (آخر کې مخ څوړی دی) او په دې سيمه کې مېشت وگړي او بودايان يې د هنایانا په طريقې پورې اړوند د چوچي چو يا (لوکارا تاوادين) د مذهبي طريقې پيرو گنلي دي (هنایانا بودايي کوچنی او لنډې طريقې ته وايي) او د باميانو پخوانی نوم يې فان يان (Fan-Yan) ياد کړی دی چې تر نن ورځې پورې د تلفظ د طريقې او فونيتيکو قاعدو په تغيير سره باميان پاتې دی. او په پهلوي بندا هاش کې د بامیکان په نامه ياد شوی دی. پولادي دره، ککرک، د غلغلې او ضحاک ښارونه د باميانو له ډېرو لرغونو سيمو څخه شمېرل کېږي چې د اورنگزيب او چنگېز په يرغلونو کې يې زښت ډېر زيانونه زغملې دي.

فرانسوي پوهانو، لکه (گوار، هاکن او کرل) د (۱۹۲۲-۱۹۳۳م) مو کلونو ترمنځ د سمخو د ديوالونو د انځورونو، د باميانو د (۵۵) متره او (۳۸) متره بودايي مجسمو په تاخچو کې د سوريادرب النوع او د بودا د ژوندانه د بېلابېلو صحنو د يو شمېر انځورونو په اړه چې د کوشانو - يفتلي او کوچنيو کوشانيانو له هنره اغېزمن دي او پر دې سربېره پکې د مرکزي آسيا د گویتا او کندهارا هنري - ثقافتي اغېز په څرگنده ترسترگو کېږي، ارزښتمنې څېړنې او مطالعات ترسره کړي دي.

بگرام - وېگرام یا د کاپیسا اوړنۍ پلازمېنه:

لر ټولو هغو لرغونو او مهمو سیمو څخه چې تر اسلام څو تمدنه پخوا او د افغانستان د تاریخ دوه مهم، پراوونه یعنی (یونانو - باختري او کوشاني) په ځان کې رانغښتی شي، یو هم بگرام دی هغه څه چې نن ددې مشهور ښار له کنډوالو او پاتې شونو څخه لاس ته راغلي د ودانیو ډبرین بنسټونه دي چې د یونانو - باختري او بیا د لویو کوشانیانو د واکمنیو په وسیله ایښودل شوي دي. د بگرام ددې ودانیو او شاهي ښار تاریخ دویمه قبل المیلاد پېړۍ او د دویمې میلادي پېړۍ منځ گڼل کېدای شي.

د ښاغلي رومن گرشمن په وسیله د بگرام د لرغوني سیمې کیندنو دا مسئله روښانه کړه چې د ښار پلان د یونانیانو د ښار جوړونې په اصولو جوړ شوی دی. او د ښار په دفاعي سیستم کې په بشپړه توګه له سیمه ییزې طریقې څخه ګټه اخیستل شوې ده. د ښار بنسټ د (هېپودام) په سیستم یا د جادې دواړو خواوو ته مربع ډوله ودانۍ د پافمنت (Pafment) یا د ځمکې په مخ د اوارو تیرو فرشولو په طریقه، ایښودل شوی دی، چې تر (۵۰۰) مترو پورې د هغه مهال د پاتې شونو کنډوالې او سیمې لیدل کېدای شي او د منځني ختیځ له ښارو او ودانیو (دوراایروپوس Dura-Europus) سره ډېر ورته والی لري.

ددې لرغوني سیمې له پاتې شونو څخه یو بل هم د (عبدالله برج) دی، چې د دفاعي برجونو او دیوالونو له مخې د سکندر د زمانې قرار ګاوت ته ورته دي. او لکه د رومن گرشمن او پروفیسور تولستو (Tolestove) غوندې لرغونپېژندونکیو د څېړنو په بنسټ د بگرام ودانۍ او د عبدالله برج د یونانو - باختري دور د خوارزم د جانباز کلا له ودانیو سره ورته والی لري.

د بگرام ښار د دېوال اوږدوالی (۶۲۰) او پلنوالی یې (۴۶۰) متره و، چې د جوړښت پاتې شوني یې په دریو کونجونو یانې سویل - سویل لودیځ او ختیځ کې په څرگنده لیدل کېږي.

هغه خونې چې سویل خواته دي له ۴۰ x ۴۰ x ۴۰ خښتو څخه جوړې شوي له یوې یانې لسمې نومرې خونې څخه نایابه څیزونه لکه د چین لاک، د هند عاج، د روم بحیرې او مدیترانې میل فیوری کاسې له ګچي مډالونو سره ترلاسه شول.

د لوګر ولایت د خروار لرغونې سیمه:

خروار له تاریخي او لرغوني پلوه ډېره مهمه او شتمنه ولسوالي شمېرل کېږي. دا ولسوالي د لوګر په وروستی شمال لودیځ کونج کې د آسمان څکو غرونو په منځ کې د کاسې په څېر پرته ده. له بحر څخه یې لوړوالی له (۲۷۰۰) مترو څخه ډېر دی. په واورو پټې لوړې څوکې لري. تر ځمکې لاندې ډېرې اوبه یې د وادی د سیمو د تل ښرازی او تازه ګی لامل شوي. د څرخ له ولسوالۍ څخه د (۳۵) کیلومترو لارې تر وهلو او د خړپچک له کنډوهه تر تېرېدو وروسته هغه ځای ته رسېدای شو. د جمشید تخت او د سوناګریا لرغوني سګاوند (سجاوند) معبد د لارې په اوږدو کې ښی خواته د لوړو څوکو په منځ کې پروت دی. له تاریخي پلوه یې پخوا د مها ایشواریزم او لرمانځنې د طریقې له امله زښت ډېر شهرت درلود. خروار چې د خپل موقعیت له پلوه د (لوګرنا) له ارزښتمنو او مهمو مربوطاتو څخه شمېرل کېږي، د جوړښت او مذهبي عقیدتي ژوندانه له مخې په دریو پړاوونو ویشل کېږي. په دې سیمه کې پر بودايي قانون او مذهب سربېره د سرواستي وادین ښوونځي مهاپاني طریقه او د

لرلمانځنې عقیده په دریو ساختماني دورو پورې اړه لري یانې د لومړي دور ودانۍ د وروستیو کوشانیانو د څلورمې او پنځمې پېړۍ په واکمنۍ پورې اړه لري چې د هډې د پنځم او شپږم پړاو له ودانیو او هنري طریقو سره سمون خوري. دویم پړاو یې په کوشانو - یفتلي (کوشانو - کیداري) واکمنۍ او دریم پړاو یې په کابلي رایانو او پاچاهانو یا هندو شاهانو پورې اړه لري.

د خروار پراخوالی، چې هغه لوی او غټ بودايي ښارگوټی گنل کیدای شي، په هېواد کې یې تر هډې او بامیانو وروسته بل ځای سیال نه برېښي. ختین گرانیه آثار، معبدونه، صومعې او د بودا ستوا مجسمې، هدیه ورکوونکي، راهبان او ډېرې لویې او غټې ستوپې د یوې طلايي دورې ښکارندوی او په مجموع کې ارزښتمن شمېرل کېږي. د خروار ولسوالۍ مرکزي کلا چې په کافرکوټ مشهوره ده، مور ته د هېواد په شمال کې د یونانو - باختري او لویو کوشانیانو د دورو لوړې، کلکې او محکمې کلاوې او ودانۍ چې په شېروان، کندز او تخار کې جوړې شوې وې راپه زړه کوي. د بالاحضار یا کافرکوټ له څرنګوالي څخه جوتیږي چې په یوه ځانګړې دوره کې یې د ګردیز او د میدان وردک له جلریز سره هماهنگي درلوده. او د پنځمې او شپږمې میلادي پېړۍ د وروستیو کوشانیانو یا کیدارو یفتلي واکمنۍ پر یوه مهال دا مرکزي ودانۍ جوړې شوي دي. د خروار د سراسري پلټنې په صورت کې کیدای شي د بودايي مذهب د مهاییانې طریقې یو لوی ښوونځی کشف او د څو غیر منقولو موزیمونو په توګه هغه د هیوادوالو او نړیوالو نندارې ته وړاندې شي. او د محترم پروفیسور ډاکټر طرزي د نظریې په اساس د هغه تاریخ تر شپږمې - اوومې پېړۍ پورې راتیتوالی شو.

د کابل ولايت د سيدانو تنگي لرغونې سيمه:

د سيدانو تنگي هم يوه ډېره مهمه او ارزښتمنه سيمه ده چې د کابل د سويل لوديځ په (۱۲-۱۵) کيلومتري کې پرته ده. دا سيمه د جوړښت له مخې د غره په لمنه کې پرته ده او هغه د اوبو چينه چې دې سيمې ته څېرمه شته پخوا يې د رياضت ژوندانه ته هر اړخيزه لاره اواره کړې وه. د سيدانو تنگي لرغونې غونډۍ چې په څلورو پردو يا طبقو ویشل شوې ده يو ډېر مهم بودايي معبد او د خورد کابل، د مرنجان غونډۍ په څېر شېوه کيو، سهاکو، سنجد درې او يخ درې د ثقافتي ژوندانه همدوره ده. ستوپې د پوښته يې هنري (د نړيو تيرو يو ډول ښکلایيزه معماري) ودانيو او د راهبينو د استوگنځايونو په تپ، رنگه قشر او دېوالي انځورونه لري چې تر اوسه پکې اصولي کيندنې نه دي ترسره شوي. د علمي پلټنو او کيندنو په ترڅ کې کېدای شي د بودايي مهاياني طريقې له لرغونو معبدونو څخه وشمېرل شي.

ددې معبد د جوړښت او د تيکري مطالعاتو له مخې دا معبد په پنځمې او شپږمې ميلادي پېړۍ پورې اړه لري.

سنجد دره:

سنجد دره د گل درې د معبد انډول د پنځمې او شپږمې ميلادي پېړۍ د معبدونو له ډلې څخه ده. يوه مرکزي او نورې (نذري) دي. ددې معبد دننه يا مرکز کې د پخسې او څښتورواقونه له تپ تيرلوب لينديو او تېرو څوکو سره موجود دي. دهغه د ودانيو پلان په سيمټريک (يا د ۹۰ درجو واله ودانۍ درلودنکې) بڼه او يوبل ته مخامخ جوړ شوی دی. نور کوچنۍ معبدونه د غونډيو په سر پراته دي. سيمه د خونديتوب له مخې د پاملرنې وړ ده. کېدای

شي سنجدره په خور د کابل کې د بودايي مرکز د راغونډېدو تر ټولو لوی ځای وي. د لرغونپېژندنې د مطالعاتو او څېړنو په بنسټ دا سیمه په پنځمې میلادي پېړۍ پورې اړه لري.

کانچک غونډۍ:

دا سیمه د امام صاحب په شېروان کې پرته ده. د جوړښت له مخې د اومې څښتنې او پخسې یو ډول طریقه ده. لوړ دیوالونه لري چې د (۱، ۲۰) مترو په پلنوالي له ژېړ ډوله خټو څخه جوړ شوي دي. د لرغونپېژندنې د مطالعې له مخې ددې سیمې لومړۍ طبقه په کوشاني او دویمه طبقه یې د یونانو - باختري دورې په ودانیو پورې اړه لري.

د لومړنیو اوسیدونکیو د ژوندانه پر مهال ښېرازه وه او کېدای شي د باختر د زرو ښارو له کلیو څخه یوه ودانۍ وشمېرل شي. ددې لرغونې سیمې ورپه لودیځ اړخ کې دی، چې د لیندۍ په څېر دی، څښتنې یې په زنځیرۍ طریقه او په مستقیم ډول لگول شوي دي. د هدې او د بلخ ولایت د شمال غونډۍ د شیوایي معبد د لبرژین اندول ده. دویمه طبقه یې د تیکر په مارپیچ ډوله پاتې شونو او مثلي سینګارونو موږ په کوشاني واکمنۍ او د هغې دورې په فرهنگ او ثقافت په بشپړه توګه ډاډمنوي.

قرغان غونډۍ:

د قرغان لرغونې سیمه چې د اکسوس (آمو) د سیندې برید پولې په (۶) کیلومتري کې پرته ده مستطیل ډوله جوړښت لري او د یوناني دورې د وروستۍ او د کوشاني دورې د پیل د لومړۍ میلادي پېړۍ د یوې کلا په څېر

ده. ددې کلا د شمالي کونج له يوه لوی دېوال اکروپول يا قصر سره د نښتو اټکل کېدای شي. لوړوالی يې (۱۷) متره او د ودانۍ د شواهدو له مخې يې اوږدوالی (۸۰) متره او مرکزي ودانۍ يې (۱۵) متره پلن والی لري.

د قره بايي لرغونې سیمه:

خه چې په يوناني فرهنگ او ثقافت کې مطالعه شوي او ددې فرهنگ بېلگې د هندوکش په بېلابېلو سيمو او يا د پاروپاميزاد په لويو درو او واديو کې ليدل شوي، هماغه د يونانيانو او بيا د يونانو - باختريانو مريستونونه دي چې تر (۲۴۵-۱۳۰) قبل الميلا د کلونو پورې دا فرهنگي ميراث دوام لري. او ددې ثقافتي طريقې يوه ځانگړنه په يونانيانو او باختريانو کې د سکندر تر راتگ وروسته د مرو خښول دي چې عموماً مري به تر ځانگړو مراسمو وروسته د خومانو په منځ کې په (۸-۵-k) ديا متري يا (۵۰، ۱) متره لوړوالی او د خولې (۵۰) سانتي مترو په پراخوالی په اندازو په ټيکر کې چې بهرنۍ سطحه به د ځينو يوناني موميایي او د ځينو په سينگاريدو، کېښودل کېدل او هغه به يې په آزاده هوا کې د يو پوړيزو او څو پوړيزو کورونو او خونو په منځ کې سمول او د هغه مري ټول تېروياړونه به يې په تختو باندې کيندل. نوموړې لرغونې سيمه د لرغونپېژندنې د مطالعاتو له مخې څو طبقې جوړښت لري. د نوموړو خمونو د ليدو په پام کې نيولو سره چې په منځ کې يې د انسان اسکلېټ وي او سرونه يې په گچو پوښل شوي وي، د نوموړې سيمې د جوړښت په دوو دريو طبقو کې دا بېلگې موندل کېږي. د لرغونپېژندنې د مطالعې له مخې داسې سيمې او د تاريخ د تيوري خبرنې به د لرغونپېژندنې په اثبات او عمل کې د ارزښت او ډېرو خبرنو وړ وي.

د قره بايي لرغونې سیمه په امام صاحب کې پرته ده او د شېروان له مربوطاتو څخه شمېرل کېږي.

د چیم قرغان لرغونې سیمه:

د چیم قرغان لرغونې سیمه د امام صاحب د شېروان او د امام صاحب بقهار د سیمو ترمنځ پرته ده او د کفلاتون له سیمې څخه (۳) کیلومتره لودیځ لور ته واټن لري د یونانو - باختري دورې د نورو ساختماني پلان گذار یو پر عکس د چیم قرغان د لرغونې سیمې د موقعیت او جوړونې طرز تقریباً بیضوي ډوله دی. چې یو بل ته مخامخ دوه ورونه، (۱۲) تقریباً گرد ډوله او په بشپړ ډول سیمه ییز برجونه او په شمال لودیځ کې یوه مرکزي ودانۍ لري. له اکسوس یا آمو څخه تر یوه کیلومتره زیاته لرې نه ده. د هغو مطالعاتو له مخې چې رسره شول دا سیمه د کوشانیانو په دورې پورې اړه لري او ښایي چې د لویو کوشانیانو د سیمه ییز واکمن پوځي قرارگاه او استوګنځای وي.

نوله دې امله د هغو پراخو مطالعاتو په پام کې نیولو سره چې د هېواد په شمال کې ترسره شوي او کولای شي چې د تاریخي او تر تاریخ دمخه دورې په اړه معلومات راکړي، او په راتلونکې کې د افغانستان د لرغونپېژندنې څېړنیزې څانګې او یا تړون کوونکي بهرنیان تر ټاکلو شرایطو لاندې په دې سیمو کې خپل عملي او نشراتي کار پرمخ بوځي، نو باوري ده چې تر ټولو شتمن آسیایي تاریخ او فرهنگ به له هره اړخه لمس شوی او په فرد پورې تړلی وي. ځکه نو د دې سیمو پېژندنه په لاندې توګه پیلوو. دا سیمې تر اوسه د هېواد د لرغونو سیمو په اطللس کې هیڅ نه دی لیکل شوي او د لومړۍ ځل لپاره په ګوته کېږي.

١- د برزنگي لرغونې سيمه: د برزنگي کلي په کوشاني تمدن پورې اړه

لري. (٢٩) متره لوړوالی، (٢١) متره پراخوالی او (٥٨) متره اوږدوالی لري. کښتنی طبقه يې تر اسلام دمخه تمدن او پورتنی طبقه يې په اسلامي دوره پورې اړه لري. ترلاسه شوي تيکرونه يې (٢٥) سانتي متره پراخه خوله لري او د (٥-k) له ډول څخه دي.

٢- د برخان غونډی، لرغونې سيمه: کوشاني - اسلامي دوره لوړوالی

(٤٠٠) متره اوږدوالی (٤٠٠٠) متره او پراخوالی (١٦٠٠) متره.

٣- د خاتون کلا لرغونې سيمه: د آمو سيند په غاړه پرته ده او په باختري

- کوشاني تمدن پورې اړه لري.

٤- نغاري غونډی: دا سيمه د تالقانو د نوي ښار د شمال ختيځ په (٣)

کيلومتري کې پرته ده. په کوشاني - اسلامي دورې پورې اړه لري. لوړوالی يې (٤٠٠) متره، اوږدوالی يې (٦٠٠٠) او پراخوالی يې (٨٠٠) متره دی.

٥- د شاه محمود غونډی: په نامه لرغونې سيمه په کوشاني تمدن پورې

اړه لري. دا هکې ډوله پېنډيو په لرلود کوشاني - باختري گډ هنر بریښي. لوړوالی يې (١٨٠٠) متره، پراخوالی يې (١٤٠٠) متره او اوږدوالی يې (١٢٠٠٠) متره دی. دا سيمه د کرکيلي د ځمکو په منځ کې پرته ده.

٦- د چپرکلی: همدا ډول آفتاش غونډی، (بېش باتور)، (ختيان کلی)،

(برزنگي افغان)، برهان بای غونډی، قراول غونډی، تپهء سيد غونډی، (نغاره) او نور لرغونې سيمې.

٧- د پچير او اگام لرغونې سيمه: د ننگرهار ولايت د اوسنی هډې په

سويل کې پرته ده. په کوشاني دورې او د سرواستي وادين ښوونځي د مهاياني

طریقې په (۳-۴) قبل المیلاد پورې پورې اړه لري.

۸- د نیکایانيسا لرغونې سیمه: د لغمان په شمال لودیځ کې د

نیکایانيسا لرغونې سیمه چې لوی سکندر هلته د یوناني الهې آتنه په نامه قرباني وکړه.

۹- د بامیانو لرغونې سیمه: د بامیانو د (۵۵) متره او (۳۸) متره

مجسمو د شمال ختیځ لرغونې سیمه د شاهي معبدونو په نامه په کوشاني منځنۍ دورې او د مها سنگیکاس (Maha Sangikas) بنوونځي په بودايي طریقې پور اړه لري.

۱۰- د یمچک لرغونې سیمه: د جوزجان د ښار د مرکز د شمال په پنځه

کیلومتری کې د طلا تپه (غونډۍ) څنګ ته د یمچک لرغونې سیمه په کوشاني دورې پورې اړونده ده.

۱۱- د خوات وردک لرغونې سیمه: دا سیمه د بودايي مها سنگیکاس

بنوونځی له ډیرو مهمو سیمو څخه وه او ددې ځای مشهور ډبرلیک د هویشکا د واکمنۍ د (۵۱) کال وروستی لري روښانوي.

۱۲- د کندهار ښار لرغونې سیمه:

په پخوانیو متونو کې دا ښار د (هیراکوتیس) په نامه او یونانیانو د

(اراخوزیا) په نامه یاده کړې ده. د پخسې او اومې خښتې لوی دېوالونه یې

د پارتي دورې یو ډول تخنیک دی. او ددې سیمې لرغونې تیکرونه د

یونانو - پارتي دورې ښکارندوی دي چې د علمي لرغونپېژندنې د پاملرنې او څېړنې وړ دي.

۱۳- د بغلان - سمنگان دریا تک لرغونې سیمه: پخپله ربات د بلخ او د

آمو سیند راپورې خوا د ورېنمود لارې په اوږدو کې د یوځای کېدو سیمه ده. کله چې به کاروانونه بامیانو او سویلی سیمو ته راکښته کېدل نو دا مهم او با ارزښته ځای وو. (۲۳) کرنیز آهکی ډبرلیک ترې کشف شو چې په آریایي (دري) ژبه او شکسته یوناني رسم الخط په هند کې د سکیتا (Sakita)، کوزامبي او سری چمپا د فتحې په ویاړ د کوشاني ځواکمن امپراتور کنشکا د واکمنۍ په لومړي کال کښل شوی دی. دا سیمه د لرغونتابه او پخوانیتابه له مخې په قوي اټکل د سرهء کوتل تر معبد یا د اور لمانځنې تر قصر ډېره ارزښتمنه ده. که په دې سیمه کې د عملي خپرنو او اکتشافاتو په مخ کې خنډونه رامنځ ته شي، نو لرغوني آثار به د دلااتو په وسیله په یقیني ډول له لاسه ووځي. تر یوناني مېشتي ښارگوټي آی خانم وروسته به دویمه لرغونی سیمه وي.

۱۴- د جمشید تخت ارزښتمنه آبدۀ او لرغونې سیمه: په جمشید تخت

پورې د اړوندو سیمو او تاریخي آبدې په اړه له لرغوني او تاریخي پلوه تر اوسه ژورې او هراړخیزې خپرنې نه دي شوي. دا تاریخي آبدۀ د لوگر د خروار په مربوطاتو کې د خرخ او خروار ولسوالیو د لارې په اوږدو کې د لوړ غره پر سر پرته ده چې د برهمني شاهانو د سوناګر یا طلايي کلا مشهور معبد هم ورسره د نوموړي غره په پراخوالي کې موازي پروت دی. د پاملرنې وړ خبره دا ده چې د جمشید تخت ودانۍ هماغسې چې د کوشانیانو وروستیو پاچاهانو، چې بېلابېلې سیمې یې تر خپلو سیمه ییزو حکومتونو لاندې راوستې وې او د ودانیو بېلګې یې په شمالي سیمو لکه لرغوني بلخ او د لبرژین غونډۍ کې لیدل شوي، جوړې شوي دي.

١٥- د تنګرهار د للمې او شاهي کوټ او (حصار شاهي) لرغونې سیمه:

للمه چې د اوسنۍ هډې یا لرغونې هیلوی په سویلي اواره کې پرته ده. د پچیر او آګام او د لویې غونډې، کافر توپ - لوی توپ او غونډې کلي د لرغونو سیمو ترمنځ د کاسې په څېر پرته ده. یوازې یوه برخه یې څو کاله پخوا په مقدماتي ډول د جاپاني لرغونپېژندونکیو له خوا وکیندل شوه. هغه څه چې د دې سیمې او د شاهي کوټ د تاریخ او فرهنګ د روښاتولو لپاره ورته اړتیا ده تر اوسه د لرغونپېژندنې هیڅ ډلې لاس نه دی وروړی.

په داسې حال کې چې د ګندهارا د رنسانس تر ټولو ښه طریقه پر هډې او درونټې سربیره باید په دې دوو سیمو کې ولټول شي. باید یادونه وشي چې د ارزښت او څېړنې وړ سیمې پورته دروېژندل شوې خود هغو سیمو نومونه یاد نه شول چې پخوا تر پلټنو لاندې نیول شوې وې.

تر ټولو مشهور منقول او غیر منقول آثار:

مخکې له دې چې د منقولو او غیر منقولو آثارو په برخه کې څه ووايو، باید ومنل شي چې که د خپل لرغوني او بابر مه هېواد ټول لاس ته راغلي آثار ولیکونو له زرګونو پنډو کتابونو او مجلو څخه به واورې. خو هڅه مې کړې چې د هیواد تر ټولو نادري او نایابې بېلګې او نمونې یوه یوه ښه دروېژنم.

تر اسلام د مخه او د اسلامي دورې غیر منقول لرغوني آثار
او یادگارونه:

په دې بحث کې په ځانګړي ډول دوه ښکلي او بابر مه آثار معرفي کوو چې

د اسلامي دورې د بې سياله معمارانو، حکاکانو او طراحانو د هنرمندۍ او نوښتگرۍ زېږنده ده او هغه يوه هم د غور ولايت د جام (٦١) متره مينار او بل د هرات جامع جومات دی.

د غوريا د جام مينار:

د جام مينار د سلطان غياث الدين محمد بن سام له خوا په (١١٦٣-١٢٠٢م) چې له (٥٤٢هـ) سره سمون خوري، جوړ شوی دی. دغه مينار د افغانستان په منځ کې د بحر له سطحې څخه (١٢٠٠) متره لوړ د دوو نړيو درو په ګډونځای کې د همدغو درو د سيند غاړې ته ولاړ دی. او د (٢٣٠٠) مترو په لوړوالی ترې د غرونو لړۍ راتا و شوی ده. د جوړښت توکي يې پخه خښته، چونه يې او ګچي مرکبات دي چې د منار په ردو کې کارول شوي. هندسي جوړښت او راوتلو پنجره يې سينگارونو د دغه مينار ټينګښت او برم ته تلپاتې والی بخښلی دی. د مينار د منځ کاشي رنگه سينگارونو په ځانګړي ډول ابی د دغه مينار ښکلا او ځلا ته ډېر اعتبار بخښلی دی. د دغه مينار په څنډو په ډېر مهارت سره کوفي ليکلونه کښل شوي د دغه مينار له دريم پور څخه تر آخره پورې يو پله يې خو کلکې مارپيچ ډوله زرینې جوړې شوی چې د نننۍ فشار يې له يوې نقطې څخه د محوري ميلې په وسيله چې زينو پخپله په طبيعي توګه رامنځ ته کړی، د ناڅاپي پېښو پر مهال ویشل کيږي او د مينار د ژغورنې لامل ګرځي. دا مينار د هغه برم او پرتم له امله چې لري يې فکر کوم د خپل ميلان په پای کې (٥، ٢) ثانيې کور شوی دی او د نړيوال فرهنگي مرکز يعنې يونسکو لخوا په نړيوالو فرهنگي ميراثونو کې منل شوی دی.

د هرات تاریخي جومات:

د حدود العالم په کتاب کې چې د (۳۷۲ هـ ق) په شاوخوا کې لیکل شوی دي، یادونه شوې، چې (هری لوی ښار او ښارگوټی یې سخت پایدار دي. په هغو کې روانې اوبه هم شته ددې ښار جامع جومات تر ټولو ښه ودان دی) هغه د (هرات آثار) په کتاب کې لیکلی [چې د اسلام تر نېکمرغه بعثت څخه دمخه همدلته (د هرات جامع مزگت) د بېلابېلو دینونو عام معبد و. په هر ډول هغه څه چې د تیموري دورې له پاتې متونو څخه جوتیږي دا دي چې ددې جومات د بنسټ ډبره د سلطان غیاث الدین بن سام شنسبي غوري په وسیله ایښودې شوې ده او په (۵۸۰ هـ ل) کې چې له (۱۲۰۱ م) سره سمون خوري، نوموړی سلطان دا جومات د امام فخرالدین رازی د وعظ او مناظرو لپاره د لرگین سوی جومات په کنډوالو جوړول پیل کړل. د (خلاصة الاخبار) د مؤلف د لیکنې له مخې سلطان غیاث الدین محمد د دغه مبارک ځای ودانې بشپړه کړه. د آل تیمور په دوره کې لومړی ځل شاهرخ میرزا هغه ترمیم کړ چې د هغه نوم د جومات په یوه تاخچه لیکل شوی دی. د مسلمانو مؤرخینو د لیکنو او روایاتو له مخې د چنگیز د یرغلونو پر مهال دې ودانۍ زیات زیانونه لیدلي او ویجاړه شوې ده. ملک غیاث الدین کرت او بیا ملک معزالدین حسین هغه ترمیم کړې او رغولې ده. د جومات عمومي جوله، ددې ودانۍ ډول او سبک له ښکلو کاشي کاري او هندسي نقاشي سینگارونو سره، تیموري هنر ته ورته جوړه شوې ده. ددې جومات د تیموري دورې په زړه پورې لیکنې او ښکلې نقاشي د امیرعلي شېرنوایي په فرمایش او د مشهور خواجه میرک تر نظر لاندې ترسره شوي دي. دا بابر مه تاریخي ودانۍ (۴۶۰) گومبزي، (۱۳۰) تاخچې او

(٤٤٤) لويې ستنې لري. او د معمارۍ، مهندسۍ او کاشي کارۍ د لوړ هنر له سیستم څخه برخمن دی. د ساختماني پلان او د معمارۍ له مخې دې جومات ته ورته ودانۍ د ازبکستان په بخارا او سمرقند او په ځانگړي ډول د الغ بېگ په زیارت کې لیدل کېږي.

د بلخ نهه گومبزي جومات یا پیاده حج:

د هېواد په شمال کې د مسلمانانو لومړنۍ عبادت ځای، یا لومړنۍ اسلامي ودانۍ ده. د اسلامي هنر څیړونکي د هغې د جوړېدو نېټه د (١٠٧٠ هـ) چې له (٧٢٥ م) سره سمون خوري یعنې د اتمې عیسوي پېړۍ لومړۍ نیمایي او (١٧٨ هـ) کلونو ترمنځ چې له (٧٩٤ م) سره سمون خوري، ښودلې ده. دا جومات نهه گومبزي او شپږ لويې ستنې لري. د جوړښت او ښکلا ډول یې په بشپړه توگه ځایي او سیمه ییز هنري میراث دی چې ساساني او باختري هنري اغېز پکې نغښتی دی.

د مرنجان غونډۍ:

د آی خانم تر ښارگوټي او د ننگرهار د هډې تر اوښ غونډۍ وروسته له مهمو او مشهورو آبداتو څخه یوه هماغه د مرنجان غونډۍ ده. دا لرغونۍ او تاریخي ځای چې ډېره برخه یې آسمایي او شیردروازې د غرگوټو ترمنځ پرته ده، په ختیزه څنډه کې یې د مرنجان لوی بودايي معبد پروت دی. د مرنجان بودايي معبد چې د کابل سیند شمالی خواته پروت دی یوه لویه مرکزي سټوپه لري چې په پوښه یې معمارۍ او ساختماني طریقه جوړ شوی. او (١١) ځله ترمیم او بیا رغېدلی دی. د دې مرکزي سټوپې شاوخوا نورې کوچنۍ سټوپې شته. رواقونه او د راهبانو استوگنځایونه په سمتریک ډول نه، بلکې د معبد

د خنډو په ډول اټکل کيږي. ددې معبد کيندنه په (١٩٣٣م) کې چې له (١٣١٢) لمريز سره سمون خوري د فرانسوي لرغونپوه په وسيله ترسره شوه. ددې معبد لومړنۍ جوړښت مستطيل شکل، (٧٨٠) په (٣٠، ١٢) متره کې دی چې د جوړښت توکي يې اومه مربعي (٥٠ x ٥٠) سانتي متره خښته ده. منظم برجونه لري چې بنسټونه يې له سيندنيو تيرو جوړ شوي دي. او نيمه ليندیز رواقونه لري. ددې کيندنو زېږنده له اومې خټې څخه جوړ په بېلابېلو رنگونو او تاج ښکلې شوې د بوديستا دوه په زړه پورې مجسمې دي. د کوشانو - ساساني محدبو او مقعرو طلايي سکو مجموعه چې په يوه سکه يې د بهرام کونشاه نوم کښل شوی، ترې ترلاسه شوې. او پر دې سربېره د فيروز او ساساني هر مز سکې هم په دې مجموعه کې شته. همدا رنگه د سکو يوه بله مجموعه هم لاس ته راغله چې مواد يې عمدتاً سپين زردې او شمېر يې (٣٧٣) ته رسېږي. (٣٢٨) عدده يې په دويم ساساني شاهپور، (٢٤) يې په دويم اردشېر او (١١) عدده يې په دريم شاهپور پورې اړه لري. دا معبد د دويم ځل لپاره د افغاني لرغونپېژندونکيو په وسيله په (١٣٦٢) لمريز کې وکيندل شو او د مرکزي ستوپې له منځه د تبرکاتو صندوقچه راوويستل شوه چې يو شمېر سکې يې درلودې او يو ډبر ليک هم ورسره و چې ددې معبد د ودانېدو نېټه يې څرگندوله. ددې معبد نورې مهمې برخې تر اوسه نه دي کيندل شوي او هيله کيږي چې له هره پلوه په دقيق او علمي ډول پاتې برخې د لرغونپېژندنې د بنسټونو او د کيندنو له اصولو سره سمې وپلټل او د خاورو له ډبريو لرغوني توکي ترلاسه او زموږ پر لرغوني زرین تاريخ د زياتونو په برخه کې مرسته وکړي.

آی خانم:

یوناني مېشتی ښارگوټی آی خانم یا ماه خانم د اکسوس سیند په غاړه یعنی د آمو او کوکچې په ګډونځای کې پروت دی. تر میلاده (۲۵۰) کاله شاوخوا مخکې کله چې د یودوتس د باخترواکمن شو او د وسلو سیدیانو واکمني یې له منځه یوړه او خپله واکمني یې د پاروپامیزاد اوسني هندوکش سویل خواته وغځوله، نو د آمو د شمال د کړدې میشتو له خوا دا واکمني ګواښل کېده. پټلیموس (Ptolomayas) جغرافیه لیکونکي د اکسوس د سکندریې نوم یانې د آمو سیند سکندریه لیکلې ده. ښایی یوناني مېشتی ښارگوټی آی خانم مشهوره سکندریه وي. کله چې مقدوني سکندر د باخترو ځمکې او سیمې او په ماوراءالنهر کې سغدیان ونيول، نو د سکندریو په نامه یې ښارگوټي جوړ کړل. د یونانیانو تر وروستی لمری یعنی په سویل کې هرمايوس او په شمال ختیځ کې تر هیلوکلس وروسته د پنجاب او کشمیر یا (بسکواپېرا) کړدې مېشتو په (۱۳۰ ق م) کې په یو لوی يرغل لاس پورې کړ او په شمال کې یې د یونانیانو واکمني له منځه یوړه. نو دا ښارگوټی او شاوخوا سیمه یې یو جغرافیایي واحد و، چې د آمو په ګډون ځای کې د کرکيلې له شتمنۍ څخه برخمن و. د کوکچې له سیند څخه ښارگوټي ته د اوبه خور او ویالو طریقه د یونانیانو د اټکل او تجزیې سیستم و. د آی خانم ښارگوټی په دریو مساوي برخو ویشل شوی:

د ښارگوټی قصر چې درې مربع ډوله برجونه لري. قصر لویې مرمري ډبرینې ستنې لري چې برغولي یې د لرغوني یونان د (کورنټ) د برغولو په څېر د ګلونو او پاڼو سینګارونه لري. دې قصر کې کتابتون، لوبغالی (سپورتي

جمنازيوم) او تياتر شته او په منځنۍ برخه کې يې د ښار د بنسټ ايښودونکي يعنې کې يې اس (Keuias) قبر دی. تياتر چې په نيمه قوسي ډول جوړ دی د اومي خښتې دندانې لري. په دوو دورو کې ترميم شوی يعنې لومړی يرغل چې کېدی مېشتو ته ډېر زيانونه رسېدلی وو، د هغوی جسدونه په همدې تياتر کې خښ شول. دويم يرغل د ښارگوټي ډېرې برخې ړنگې کړې چې په کنډوالو کې يې کېدی مېشتي واوسېدل. او ددې ښار د ودانيو له پاتې برخو څخه يې گټه واخيسته. موسيقي، ضربخانه، د لاجوردو او نورو قيمتي ډبرو حکاکي او ډبرو ښو خټينو لوښو جوړول په دې ښارگوټي کې رواج وو. د دلف ښار مشهوره وجيزه چې د اهو په تيره په يوناني ليک دود کيندل شوې او له ښار څخه تر لاسه شوه په هغې کې راغلي دي: «په کوچنيوالي کې باادبه اوسه! په ځوانۍ کې ځان وساته! په بوداتوب کې ښه ناصح اوسه! په مړينه کې مه غمژن کړه.» د آی خانم پلټنه له (۱۹۶۴-۱۹۷۷ م) پورې د شلومبرڅه په وسيله پيل شوه او پول برنارد فرانسوي ورته ادامه ورکړه. په دې پلټنو کې افغان لرغونپېژندونکيو هم ونډه درلوده.

د سرهء کوتل يا د بگولانگو مهاډز:

سرخ کوتل د کابل د شمال په (۲۵۰) کيلومتري کې د پلخمرې - مزار شريف د پخوانۍ لارې په اوږدو کې پروت دی. د اور لمانځنې دا لوی معبد او د خدايانو معبد چې د ځواکمن کوشاني امپراتور کنشکا په وسيله يې بنسټ ايښودل شوی، د هغه د زوی هويشکا په وخت کې بيا ترميم شوی او د بيارونق لپاره يې د (نوکومزوک) له ځوانوۍ کوهي کيندل شوی دی. ددې مهاډز کيندنه په (۱۹۵۲ م) کې چې له (۱۳۳۱) لمريز سره سمون خوري د

ډاکټر شلومبرژه فرانسوي لرغونپېژندونکي په وسیله ترسره شوې ده. تولتسو او پوزانیاس د سره کوتل د امهادژ پرسیکو، سیمه ییزو (فارسي) او د اناتوليې ودانیو ته ورته گڼي. د سره کوتل معبد دوه برخې لري یو مذب او بل نغری یا ایره تون. د جوړښت له مخې هم په اوږدو د ختیځ او لودیځ په لوریو په دوو برخو ویشل شوی یعنی نغری او د مذب و ستل (ډبه - صفه) او یاد مذب سکوی ځای چې یو بل ډبرین و ستل ترې راچاپېر شوی او درې رواقونه لري چې د هر یو پلنوالی (۵) متره او د دېوال پلنوالی (۶) مترو ته رسیږي.

نغري یې په څلورو ستنو چې پښې یې د یونانو - باختري معمارۍ په طریقه صیقل او تورل شوي ددې پلاتفورم په څلورو کونجونو کې ځای پر ځای شوي. ددې مذب او نغرو چاپېره له مربع ډوله برجونو سره دېوالونه جوړ شوي او عمومي ور یې څلورو پوړونو ته مخامخ چې د تیږو د زینو په وسیله سره نښتي وو، گڼل کېدای شي. یو شمېر مجسمې چې د کوشاني پاچاهانو او شازیو (شهزادگانو) خبرې یې ښودې په دې مهادژ کې ځای پر ځای شوې وې، چې عموماً له آهکي ډبرو (lime stone) جوړې شوې او د اتنوگرافي له مخې هغو په بشپړ ډول باختري سیمه ییز شکل او عرف درلود. نو ځکه د سره کوتل د جوړښت پلان د یونانو - باختري دورې له ټولو لرغونو آبداتو سره زښت ډېر توپیر لري. د سره کوتل د مجسمه جوړونې هنري اغېز د پخواني هند د ماتهواری پر مشهورو مجسمو او ودانیو په بشپړه توګه څرګند دی. د بګولانګو په سره کوتل کې د اور سوځونې یوه قوي دوره لیدل کېږي او احتمالاً په (۲۴۰) میلادي کې د لومړۍ ساساني شاهپور د یرغلونو په وخت کې، چې په شمال یې لاس بري تېرېدونکې بڼه درلوده، رامنځ ته شوې ده. پروفیسور

فوشمن فرانسوي پوه د سره کوتل معبد د اور لمانځنې معبد نه گڼي. پروفیسور ډاکټر زمريالی طرزي، د هېواد مشهور لرغونپوه عقیده لري چې سور کوتل د کوشانيانو په دوره کې د سیمه ییز هنر او د گندهارا د هنر یوه ګډه بڼه ده چې مثال یې د ماتهورا مشهور معبد یادولای شو. د سره کوتل (۲۵) کرښیز ډبرلیک چې په باختري ژبه او یوناني رسم الخط کیندل شوی. په هغه کې د سوځیدنې (۳۱) کال یاد شوی او یادونه شوی، څرنگه چې وچکالی شوه او خدایان (اندرا - بو) یعنې هغه ځای ته چې اوبه هلته زېرمه دي، لارل او نوکونزو ک کوهي وکینده چې خدایان راوگرځي او عبادت دوام ولري. دا ډبرلیک د مهران په وسیله لیکل او کیندل شوی دی او ژبه یې دري باختري ګڼلای شو.

د لرغونپېژندنې د مهمو تاریخي اسنادو په توګه تر ټولو

مهم منقول آثار:

هغه تر ټولو مهم آثار چې تر اوسه د افغانستان د کوشانيانو د مهمې اوه پېریزې امپراتورۍ او بنیرازه دورې د رښتینې تاریخ او برم د ټاکلو په برخه کې تر لاسه شوي، دوه درانه او ارزښتمن ډبرلیکونه دي چې د افغانستان د کوشانيانو د لړۍ د تمدن او فرهنگ لویې مبهمې او پټې خواوې یې روښانه او ددې دورې زرین تاریخ یې ګټور او په فرد پورې تړلی دی. دا اسناد د ریاتک او سره کوتل هغه ډبرلیکونه دي، چې د کوشاني تاریخ د متن یوه برخه یې تغیر کړه، ځکه نو اړینه ده چې دغه دوه مهم تاریخي سندونه په لنډه توګه وپېژندای شي.

۱- د رباتک ډبرليک:

دا ډبرليک په (۱۹۹۳) ميلادي کې چې له ۱۳۶۲ هجري لمريز سره سمون خوري د بغلان - سمنگان د رباتک له سيمې څخه د تيمپورتي (Timporte) په نامه د يو کس له خوا کشف شو او يلیم سيميز نیکولای لندني ليک پېژندونکي ولوست. دا ډبرليک (۹۱) سانتی متره اوږد (۴۱) سانتی متره پلن او (۲۷) سانتی متره پنډ دی. مواد يې آهکي تپړه ده. (۲۳) کرښې لري په اري ژبه او شکسته يوناني ليک دود کښل شوی دی. متن يې د پخواني هند د کشاتريايي پاچاهانو د ښارونو سکيتا، سری چمپا، کوازمبي، يهوديه يا پتالي پوترا پلازمينې د فتحې په وياړ ليکل شوی په عامه لاره په احتمالي ډول د رباتک د معبد په وره کې اېښودی شوی و.

دا ډبرليک سربېره پر دې چې څرگندوي چې کنشکا د کوشاني لړۍ بنسټ اېښودونکي، د کجولا کدفيزس څلورم وروستی کس دی او ويماتکشا يا ويماتکتود ويماتکدفيزس پلار دی، نه ورور. ځينو پوهانو کنشکا د ويماتکدفيزس ورور گانه او ځينو نورو وروستی لړۍ او بله کورنۍ گڼله. په دې ډبرليک کې د (اري) او اوسنۍ دري ژبې د اصيلو لغاتو ريښې په څرگنده ليدل کيږي لکه: شاه، فر، کنار، رنگ او نور.

دا ډبرليک اوس کابل موزيم کې شته. ډبرليک د کنشکا د واکمنۍ له لومړي کال سره اړه لري.

۲- د سرهء کوتل ارزښتمن ډبرليک:

دا ډبرليک په (۱۹۵۱-۱۹۵۷م) کال کې د سرهء کوتل د اور لمانځنې د معبد د ودانۍ د کيندلو پر مهال ترلاسه شو. ډبرليک بيا هم په (اري) ژبه دی او (۲۵) کرښې لري چې په يوناني شکسته رسم الخط دی. اوږدوالی يې

(۱۲۰) سانتی متر، پسونی (۸۱) سانتی متره او پنډوالی یې (۱۵) سانتی متره دی. لیکنه د آهکو په تیره کیندل شوې ده. د سره کول د ډبرلیک منځپانګه په لنډه توګه لیکو:

«دا د بګولانګو د نېکمرغه کانیشکا مهادر دی، چې هغه لوی پاچا، کنشکا جورګر. څرنګه چې د معبد اوبه ورکې شوې نو مهادر وچ شو، د اور نېک رب النوع وځنډېد. خدایان (اندرا - بو) ته لارل [هغه ځای چې اوبه ډبرې دي].»

(نوګونزک) او (کنارنګ) د روح بخښونکي خدای په امر کوهي وکینده. که چېرته خدایان تبا نه شي او مهادر پرېږدي... زه مهربان یم، زه مهره مان برز مهر پور یم.»

دا ډبرلیک په هغه وخت کې د کوشاني څلورمې لړۍ سیاسي - فرهنګي او ټولنیزه وضع بیانوي.

د خوات وردګ مشهور ډبرلیک:

په هېواد کې د لویو او منځنیو کوشانيانو په وخت کې چې له خروشتي لیک دود سره هم مهاله له یوناني لیکدود څخه هم ګټه اخیستل کېده، له لرغونو ډبرلیکونو څخه یو هم د خوات وردګ ډبرلیک دی چې د تیږې د لوی لوبښي په منځ کې د (۱۹۳۸-۱۹۳۹ م) موکلونو ترمنځ چې له (۱۳۱۸) لمريز سره سمون خوري، د چارل مسون په وسیله د کابل د لويديځ په (۳۰) میلی کې وموندل شو. دا متن د کنشکا زوی هویشکا پاچا ته د (۱۶۲-۱۶۹ م) په شاوخوا کې لیکل شوی دی. متن یې داسې دی:

«په (۵۱) کال د ارتمي سیوس د میاشتي په (۱۵) مه کم گولیه قلفه

اوگره مريکه په خوات کې دېره شوه. او د بناغلي ساکياموني د يادگار وداني يې په ويهاره (معبد) او د گرې مريکه يې په يوه ستوپه کې کيښود ... هغه چې په دې نړۍ کې دي د ځمکې له تله تر آسمانه ... او دا ويهاره دې د مهاسانگيهکه د ښوونکيو په منلو کې وي. »

ارتمې سيوس يوناني مياشت د يوناني کال پنځمه مياشت ده.

د کندهار د برليک په يوناني او آرامي ليکدود سره:

په تيره يوناني او آرامي ليکنه چې د کندهار د لرغوني يا پخواني ښار په وره کې د سرک په غاړه د غره په يوه پلنه تيره کيندل شوې ده. په (۱۹۵۸م) کې چې له (۱۳۳۷) لمريز سره سمون خوري د خاورو له طبقو څخه پاکه شوه. اوږدوالی يې (۵۵) سانتي متره او پسوري يې (۴۵-۴۸) سانتي متره دی. يوناني ليکدود يې (۱۳, ۵) کرښې او آرامي يې چې تر يوناني ليک لاندې دی (۷, ۵) کرښې دی.

د متن مطالب عموماً د آشوکا ياد هند د موريايي امپراتور (پيوداسا) د دورې اخلاقي نصيحتونه او وجيزې دي چې تر ميلاد (۲۵۰) کاله دمخه په شمال او سويل کې د مبلغينو او راهبانو په وسيله د هېواد د سويل د غرونو په پلنو او لويو تپو کيندل شوي دي. دا د برليک د آشوکا د بودايي کېدو د لسم کال استازيتوب کوي. لنډ متن يې داسې دی:

«د لسو کالو په پای کې پيوداسا پاچا انسانانو ته د ديانت اصول وښودل ... او پاچا يې په ټوله نړۍ کې ښکمره کړ. د ساکينانو له وژنو يې ځان وژغوره او ټول د بوداگانو او پلرونو منونکي شول.»

درېم خپرکی:

جنگ او د افغانستان د لرغونو آثارو برخلیک

په افغانستان کې د دوولسیزود جنگ په اوږدو کې د لرغونو آثارو او سیمو له منځه تگ یو شمېر بېلابېل لاملونه لري. تر ټولو لوی فرهنګي غنیمتونه او تاریخي لرغونې پدیدې چې تقریباً زموږ له لاسه ووتې په دوو برخو بې ویشلای شو.

۱- د افراطي ډلو تعصبات چې د عقیدې او مفکورې له مخې د لرغوني او نړیوال فرهنګ د رابرسېره کولو مخالف وو. لکه چې په (۱۳۶۹-۱۳۷۰) کلونو کې د سخت دریځو بنسټ پالو په وسیله د سرواستي وادین بودايي معبد او د گندهارا د رنسانس هنر چې د افغان لرغونپېژندونکیو په وسیله د ننگرهار په اوښ غونډۍ یا شتاویرای کې د (۱۴) څلو کیندنو په اوږدو کې وموندل شو او د پروفیسور ډاکټر طرزي د نظر له مخې گریډراکوتا (Gridrakuta) چې په ختیځ په ځانګړي ډول د گندهارا په سیمه کې یې اصلاً ساری نه درلود، په یو ناڅاپي یرغل نه یوازې په دې معبد کې پراته آثار او مجسمې چې د هلنستیک هنر او پیرګمون ښوونځي اغېز پکې جوت و، مات شول، بلکې ټول معبد یې وسوځاوه. دا له اوومې پېړۍ څخه تر شلمې میلادي پېړۍ پورې د تیاره فکرو له خوا درېم ځل اوړاچونه ده چې په دې سیمه کې رامنځ ته کېږي.

د افغانستان پر لرغوني فرهنګ چې ددې خاورې له نیکونو راپاتې میراث

شمېرل کېږي، د لومړني يرغل پيل د ننگرهار د هماغې هډې پر سيمه وشو. ورپسې په خپل منځو گوندي جگړو کې هغه موزيم چې د ننگرهار په سراج العمارت کې جوړ شوی او نندارې ته وړاندې شوی و، د هغه د ډيپو په گډون ولوتل شو. آثار يې چې تر ټولو غوره ستوګي مجسمې او ساختماني هنري ښکلې ټوټې پکې وې، ټول د افغانستان د لرغونو آثارو د دلاانو په وسيله په ډېرې چالاکۍ له هېواده ووتل.

۲- بل عامل چې د لرغونو آثارو د له منځه تګ او لېږدونې لامل وگرځېد، هماغه بهرني عوامل وو، هغو هېوادونو چې زموږ له پنځوس زره کلن تاريخ سره يې رخه درلوده. نامسوولو او ناژمنو وسله والو ډلگيو ته د پيسو په ورکولو، نه يوازې د جنگ په ډگر کې بل اور ته لرګي وراچول، بلکې د هغوی په وسيله يې د افغانستان د وګړيو فرهنگي او ثقافتي ميراثونو هم تر لاسه کړل. او د بېلابېلو نړيوالو مافيايي بانډونو په وسيله د ډېرو ليرې پرتو بریدپولو له لارې بهر ته وليږدېدل.

له دې آثارو څخه د بېلګې په توګه يود (ويهارا) په ۷۲ رواق پورې اړوند د بودا د مجسمې سرياد او ښ غونډۍ د سرواستي وادين معبد د راهبانو استوګنځايونه دي. د مجسمې په دريمې سترګې کې د سترو يا قوتو تيره ځای پر ځای شوې وه. دغه مجسمه د لرغونو آثارو د نړيوالو قاچاقبرانو په وسيله وپلورل شوه.

په دې برخه کې پروفیسور ډاکټر طرزي چې اوس هم د فرانسې پوهنتون د ختيځ هنر په څانګه کې د استادۍ دنده لري، د يونسکو ټولنې ته پراخه احتجاج وکړ او افغانستان ته يې د دغه اثر د بېرته سپارلو غوښتنه وکړه.

د (۱۳۷۱) کال په غوايي کې د نجيب الله د حکومت له ړنگېدو وروسته د وخت گوندي حکومت ته د واک د لېږد او د کابل ښار د بشپړو نيولواو د واک سياسي ځواک د وېشنې په سر له شخړو او زورواکيو په ځانگړي ډول د دارالامان په چهاردهي او شاوخوا سيمو کې د راکټونو له توغولو او چاودنو سره هم مهاله د افغانستان د ملي موزيم گرانبيه آثار لوټ شول چې د تر تاريخ دمخه دورو (د کندهار د منډيگک، کوردرې، د چنار گنجشکان، تاروسار، سيستان، سرخدک او سفيدک او...) او د تاريخي دورو د تېموريان د لړۍ تر وروستيو لکه (د يوناني ښارگوټي آي خانم، د ننگرهار د هډې، شترک او پاتياوې، خيرخانې کنډو، د غزني د سردار غونډۍ او بگرام گرانبيه آثار او د ځينو نورو سيمو لکه غزني آثار او ډيرې اتنوگرافيکې بېلگې او د يونانو - باختري او کوشاني د ورو بېلابېلې سکې پکې شاملې وې. هغه شمېر آثار چې پاتې وو د هغه وخت د اطلاعاتو او کلتور وزارت په هلو ځلو د کابل هوټل ته په غير مسلکي ډول په بيره ولېږدول شول، خو په مجموع کې په هغه وخت کې ددې اړتيا وه چې داسې آثار روغ وساتل شي. وروسته د کابل موزيم د ډنډورا کټونو په وسيله وسوځېد او د لرغونپېژندنې د انستيتوت پخوانۍ ودانۍ هم ويجاړه او ړنگه او د بېلابېلو سيمو يو شمير لرغوني آثار د هغو له جملې څخه د ننگرهار د هډې د لرغونې سيمې چې په کارو مخکې له مخکې له هغې ودانۍ ليرې او په يوه خوندي ځای کې اېښودل شوي وای، ددې جنگ خوراک او ټول لوټ شول. او يو شمير يې د خټينو لوښو په گډون د خاورو تر ډبريو لاندې پاتې شول چې برخليک يې تر اوسه هم څرگنده دی. د ملگرو ملتونو د سرمنشي د استازي معاون ښاغلي (موريس ستوريس) هڅو په (۱۳۷۲-۱۳۷۳ هـ ش) کې ددې

لاره اواره کړه چې پاتې آثار وژغورل او خوندي ځای ته یوړل شي.
د غوايي تر کودتا دمخه لرغوني آثار له (۱۳۵۰۰۰) څخه ډېر وو؛ خو د
جنگ تر څو وروسته د لرغونپېژندنې او موزیم د کارمندانو په وسیله او د
لېوالو مؤسساتو په هلو ځلو تر وروستي راجستر پورې (۳۸۷۰۰) آثارو ته
رسېدل چې دقیقه او وروستی سرشمېرنه یې د موزیمونو د ریاست له مشرتابه
څخه په هغه صورت کې چې دا کار یې ترسره او د آثارو راجستريشن یې بشپړ
کړی وي، تر لاسه کیدای شي.

د جنگ اغېز او د لرغونو آثارو او سیمو له منځه تگ:

په لرغونو آثارو لومړنۍ برید د (۱۳۷۱) لمريز د مرغومي په دویمه نېټه
چې له (۱۹۹۲) میلادي سره سمون خوري، ترسره شو او د اهمیت وړ د ملي
موزیم دوه آثار غلا شول او د (۱۳۷۲) لمريز د سختو جنگونو له امله د سوريا
ډېره ښکلې او ارزښتمنه مجسمه چې له مرمرو جوړه شوې وه، او ښکلې هندو
شاهي جوغه (تاج) چې د یفتلي هنر و فرهنگ اغېز پرې جوت و او په (۱۳۵۸)
لمريز کې د خير خانې له کنډو څخه لاس ته راغلې وه هم، ورکه شوه. د سوريا د
مجسمې یوه بیلگه فرانسوی پروفیسور ژوزف هاکن له دې ځای څخه کشف
کړی وه چې ددې مجسمې له ښکلا او برم سره یې سر نه خوړ. دې ښکلو مجسمو
د یونانو - باخترې، کوشاني، د کوشانو - یفتلي د وروستيو پاچاهانو او
برهمن شاهانو د نورو بې بدیلو مجسمو تر څنگ د اسلامي بابر مه دورې په
ځانگړي ډول د غوريانو، غزنویانو او تیموریانو د دورو خالصو آثارو د نندارې
او علمي - فرهنگي تبلیغاتي څېړنو له ډگره تغرونغاړه.

بهرنيو د لالانو او قاچاقبرانو د کورنیو پردي پالو برېڅو په مرسته دې
سوداگرۍ ته لاس راوغځاوه او له سیاسي پوځي کړکیچه په گټې اخیستنې سره

د منقولو آثارو تر لوت تالان وروسته ملي موزیم اود ولایتونو سیمه ییز موزیمونه، لکه: هرات، فاریاب، مزار شریف، غزنی او نور لوت اود لرغونو سیمو نامسوولانه او ناوړه کیندنې پیل شوې.

د لومړي ځل لپاره د کورنیو مزدورانو په گومارلو سره بهرنیانو د افغانستان په ختیزو سیمو، لکه: هډه، للمه، پچیرو آگام، چپرهار، حصارشاهي، کونړونو، نورستان، د سپین غره په لمنو اود سپینې شگې په سیمو برید وکړ او تر لاسه شوي آثار یې د سېلاب په خبر له ځان سره یوړل.

هډه یا هیلوی تر هغه مهاله چې هېوان خانګ په (۶۳۲م) کال کې دې سیمې ته راځي، د هنر او عقیدې د بې بدیله شتمنۍ د برم او شهرت په پای کې وه یعنې معبدونه او راهبان یې لږ او درکود په حال کې لیدلي وو. د زر گومبز معبد، طلايي معبد، د بودا هډوکي اود کبانو ډنډ (د مارانو له خدای ناگوپاله سره د بودا ساکیاموني او ناظرینو لکه ویشنو او نورو فریشتو ملاقات د کب په قالب کې د بودایي پیروانو په عقیده) په اړه یادښتونه لري چې د گندهارا په هیڅ سیمه کې نه دي تر سترگو شوي او له سوات (اودیانا) بهلول ښار، ټکسیلا، مردان، تهاريلي، بنو، مامادرې، او نورو څخه په مخکې کتار کې وو اود هډې هرې سیمې او شاوخوا غیر منقولو موزیمونو د افغان ولس د فرهنگ او ثقافت د اصالت په معرفي کولو کې زښت ډېر رول لوبولی دی.

د نړیوالو قاچاقبرانو او د لالانوزمور د هېواد د فرهنگ او تاریخ د صلابت په چارو کې په اوږدو لاس وهنو لاس پورې کړ. د وروستۍ لسيزې په اوږدو کې د هغوی پلان داسې و چې تر (۲۰۰۵م) کال پورې باید داسې هیڅ سیمه پاتې نه شي چې نامسوولانه او خپل سرې کیندنې پکې ونه شي او آثار یې په کومازونو کې له سویلي برید پولو تېر نه شي.

په مرکز کې د خور د کابل سيمې لکه سنجد دره، يخ دره او سهاک تربريد لاندې راغله. د سيدانو تنگي، د سروبي او د ده سبز سيمې (نازوکي غونډۍ، پاي تاوه، کوه صافي او بچه خاک) واپړول راواړول شوي او آثار يې لوټ شول. که څه هم د طالبانو ناروا او ناقانونه واکمني او همغاړي يې پرې خبر وو، خو د نشه يي توکو تر څنگ د لرغونو آثارو په قاچاق او وړلو کې لوړ مقامات مهمه وسيله شمېرل کېده. ځکه نو د فرهنگيانو او پلټوونکيو لپاره په دې سيمو کې د نامسوولانه پلټنو مخنيوی ناشونی و.

د خوست او پکتيا په ولايتونو کې د يو شمېر طالبانو په مرسته له منظم پلان سره سم ځينې سيمې لکه د گردېز (ميرزکه) چې د سرو او سپينو زرو او برونزو تر ټولو خالص آثار او هم د اندوگريک او کوشاني د وړو يو شمېر خالصې سکې د ميرزکې د ځينې له ژورو څخه راوويستل او نړيوالو مافيايي بازارونو ته د پاکستان د کراچۍ بندر له لارې يوړل شوې. هغه مهال د دې مسلک د چارواکو هڅې نه محسوسېدې خو د افغاني لرغونپوه نادر رسولي د پراخه گزارش په وسيله د څه وخت لپاره د ميرزکې د سيمې د پلټنو د لومړي پړاو لږ مخنيوی وشو. خو د طالبانو په دوره کې د فرهنگي آثارو او پديدو له مخې د هغه ځای اهميت او ارزښت لوټ شو.

پر مېرzkې سربېره بله مهمه سيمه يانې د آی خانم ښارگوټۍ چې د سکندر له وخته تر هرمايوس او د ميناندر، د مټريوس، ايوکراتيد، ايوتدموس او د يودوتوس له وخته په شمال او سويل کې د کوشانيانو تر راڅرگندېدا پورې د يونانيانو استوگنځای و، د افغاني فرهنگ له لوټوونکي سېلاب سره مخامخ شوه. د هغه ځای تر ټولو خالص آثار د ځمکې له تله راوويستل او له هېواده بهر وليږدېدل. آی خانم د تخار يا (tu-huo-lo) يا (to-ho-lo) يوه سيمه ده چې په

(۱۳۰ ق م) کې د آمود شمالي خوا د کير دى، ميشتو يوچيانو د يرغل له امله په کنډواله بدلېږي او د کوشانيانو تر تسلط او سمون او د کجولا کد فېزس، ويماتکشا يا ويماتکتويا هماغه (سوتر مېگاس) تر واکمنۍ وروسته بل رنگ ورونق پيدا کوي او د دې (يوناني) تمدن په بنسټ د خپلې وروستۍ واکمنۍ تگلاره سموي چې د يونانو په خبر نورو سيمو ته د وياړمن او بابر مه تاريخ د خپرېدو په بڼه راڅرگندېږي. بهرني قاچاقبران او پلټونکي د کورنيو بريڅو په مرسته او دلالي نه يوازې د آي خانم په ښارگوټي کې، بلکې د تخار په نورو سيمو کې لکه درقد، بهارک، ظلم کلي، ینگى قلعه، دشت قلعه، شېروان، امام صاحب او دشت ارچي کې په فرهنگي تېريو لاس پورې کوي.

يوه بله لرغونې سيمې د پنجشېر او اندراب دى چې په خولو کې جبل السراج پروت دى چې د سکندر د زمانې يو مهمه پوځي قرارگاه وو. په جبل السراج کې د کلاتر اوسه پاتې نښې د سکندر موجوديت څرگندوي. په خواشينۍ سره بايد ووايو چې د افغانستان لرغونپېژندنه په دې نه ده توانېدلې چې د پنجشېر دره او شاوخوا يې د لرغونو تاريخي دورو له مخې تر پرله پسې علمي څېړنو او دقيقو ارزونو لاندې ونيسي او د افغانستان د لرغونو سيمو په راجستريشن کې اقدام وکړي. هغه پراخه شبکې چې تر اوسه په لرغونو سيمو کې پلټنې کوي، څرگنده ده چې د سيمې د مخورو ملاتړ ورسره دى. دا پخپله يو حقيقت دى چې د هېواد پالو په منطق کې يې د پټېدو ځاى نه شته، او څوک چې تاريخي حقايق پټوي دا پخپله جرم دى.

د خروار ولسوالي:

د افغانستان د فرهنگ او د افغاني خاورې د وړنگن تمدن او تاريخ د دښمنانو په لاس له قربانيانو څخه يوه هم د خروار ولسوالي ده. زه په خپل وار دوه ځله د اطلاعاتو او کلتور د اوسنۍ وزير ښاغلي رهين په لارښوونه د لرغونو

سيمو د تثبيت او ارزولو لپاره هلته ورغلم. تر اسلام دمخه او د اسلامي دورې د مؤرخينو په وينا خروار د هغې کارواني لارې په اوږدو کې يوه خانگه وه چې له ويهند (د صوابي ضلعي نني هند) او له هغه ځايه د کراچۍ د پتالي سره نښته. خروار د لمر لمانځنې د مشهور او لوی معبد سره پيوست د هغې پراخې او شنې درې په اواره کې پروت دی چې سويل خواته يې د پکتيا او غزني بريد پولې او د زرمتم غرونه راتاو دي. لکه چې هيوان خانگ په اوومه ميلادي پېړۍ کې د شوناياسونا معبد يادونه کوي، هغه د (تسو - کو - تا) سيمې له مهمو ځايونو څخه گڼي چې لوگر يا لوگرنا، غزني او گردېز پکې راځي، همدا ډول سوناگر يا سگاوند او شاوخوا يې (د جامع الحکايات) مؤلف محمد عوفي يې تر دريمې او څلورمې پېړۍ د لومړۍ نيمايي پورې چې د عمرو ليث صفاري او د تگين شاهانو (د افغانستان د کوشانو - يفتلي اختلاط د کوشانيانو د څلورمې کورنۍ تر ړنگېدو وروسته يې د سيمه ييزو پاچاهانو په توگه د افغانستان په شمال او سويل کې واکمني کوله، مهال دی، په څرگنده يادونه کوي. هيوان خانگ د څو سوو معبدونو او له زرو څخه د زياتو راهبانو يادونه کوي چې په بودايي فلسفه کې د نجات د لويې لارې يا (مهايانا) پيروان دي. په يقيني توگه چې د نوموړي سيلاني دا يادونه په بشپړه توگه د خروار يا (گروويهار) په سيمه اطلاق کېږي. د عمرو ليث صفاري په زمانه کې يوازې د سگاوند معبد ويجاړ نه شو، بلکې په يقيني توگه د خروار بودتونونه (بت خانې) او صومعې هم ماتې او ړنگې شوې او ډېرې سيمې يې وسوځېدې. کله چې د تيراکنډو د سرک د ښۍ لور د خواجه انگور له غاښي د خروار د بودايي ښارگوټي کافرکوټ منظره وليدل شي نو ته به وايې گوندې د بوديزم د فلسفې تر ټولو لوی ښوونځی و. د ټيټو، اوارو پراخو غونډيو دا سيمه انسان حيرانوي، خو هغه څه چې د

خو اشینی وړ دي هغه بې رحمانه او خپل سرې کیندنې دي چې د هرې غونډۍ په منع کې چې پراخوالی یې (۲۵-۳۰) کیلومتره دی، ترسره شوي. بې بدیل ختین او ستوکي آثار چې د هنرمند افغان د سحرگرو لاسونو د هنر او زموږ د بې ساري معمارۍ ښکارندوی وو، د نړیوالو قاچاقبرانو او مافیا په وسیله ولوتل شول. که چېرته د بودیزم د مذهب د سرواستي وادین د مهاییاني طریقې پیروان د اتوم او سپورمکیو په دې عصر کې ژوندي وای، نو ځان یې د هغه ځای د پاتې شونو په اور سوځاوه.

د نتیجې په توګه په لرغونو سیمو کې د قاچاقبرانو او د لالانو په وسیله د نامسوولانه او خپل سرو کیندنو یادونه کوو، چې له بده مرغه د علمي او سیستماتیکو څېړنو چارو ته یې کوم ځای نه دی پاتې:

۱- هډه، للمه، پچيرو آګام، چپرهار، حصار شاهي، کونړونه، وت، نورستان وایګل دره، د لغمان الیشنگ او الینګار درې.

۲- سنجدره، سهاک، یخدره، شیوه کي، د لوګر سګاوند، د لوګر جمشید تخت، خروار او د خرخ ولسوالي، سیدانو تنګی.

۳- د گردېز میرزکه، د آریوب ځایو سیمې، سپینه شګه، د سید کرم سیمې.

۴- خوست، غزنی، زابل او د سیستان په چګیني کلا پورې اړوندې سیمې، د وزدولاغ، پوست ګاو، امیرانو زیارت.

۵- د بامیانو سره دره، فولادي، ککرک، ضحاک ښار او د یکاو لنگ لرغونې سیمې، سیغنان او د هزاره جاتو اوسنی کهمرد.

۶- ای خانم، دشت کلا، د شور توغي شمالي برخې، ظلم کلی، درقد، د رستاق او خواجه غار سیمې.

۷- د شهر وان سيمې، د زرينار لرغونې غونډۍ، امام صاحب، د کندز چاردره.

۸- د ريوت د بنټه، پريان، آستانه، د کاپيسا د مواي غره لمنې او د جبل السراج سيمې.

۹- په سراي خواجه کې کافر سرخ، چينې غونډۍ او سکندر غونډۍ.

۱۰- د کوه صافي نازوکي او بچه خاک غونډۍ، د نادر ناو سيمې، د پايتاوې او توپ درې ځينې برخې.

۱۱- د کابل خندر غونډۍ، د سروبي ولسوالۍ د بازارها خوا سيمې.

۱۲- د بلخ زور بنمار، د فريدون کلا او د نيمروز ولايت د پشوران کنگ کنډوالي.

۱۳- د غور لرغونې سيمې، فارياب، سمنگان، د رستم تخت شاوخوا.

۱۴- يمچک غونډۍ، او د طلا غونډۍ پخوانۍ کيندل شوی سيمه، او د جوزجان د شمال لرغونې غونډۍ.

۱۵- د وگړيو په وسيله د دلبرزين غونډۍ د کيندنو دوام.

۱۶- د بگرام د سيمې د عبدالله برج د دېوالونو سويلي برخې او استحکامي برجونه.

۱۷- د باميانو د دوو (۵۵) متري او (۳۸) متري بوتانو د لرغونو مجسمو په ګډون د باميانو د سمخود دېوالي انځورونو ويجاړول او نورې ډيرې سيمې چې تر اوسه يې بشپړ معلومات په لاس کې نه لرو. يقيني ده چې د لرغونو آثارو د غلوله شره هيڅ سيمه خوندي نه ده پاتې. هيله من يو چې د صالحو ارګانونو او مسوولو چارواکو له خوا په دې برخه کې کلک او لازم تدابير ونيول شي.

خلورم خپرکی:

د لرغونو سیمو څارنه او د لرغونو آثارو

د لوتلو د مخنیوي لاره

څرگنده ده چې لرغونې سیمې په دوو طریقو څارل کېدای او د آثارو د راسپړلو مخه یې بندېدای شي:

۱- له مسوولو ارګانونو سره د ولس بې دریغه مرستې.

۲- په لرغونو سیمو کې د یوې ملي فریضې په توګه د هېواد د تاریخ او ویاړونو د ساتنې لپاره د وسله واکوځواکونو (د کورنیو چارو، دفاع او استخباراتو د وزارتونو) ځای په ځای کول.

د مسئلې په توضیح کې ویلای شو چې پورتنی دوه اصولونه په بشپړه توګه اصولي دي او له هره اړخه کولای شي چې نه یوازې آثار، بلکې لرغونې سیمې او مهمې او ارزښتمنې پدیدې په بشپړه توګه امانتې وساتي؛ خو دا دوه اصله هغه مهال رامنځ ته کېدای شي چې ټولنه او وګړي د پخوانیو وختونو د لرغونو آثارو او بایللي فرهنگ په منځپانګه، ارزښت او پایښت پوه شي چې د نیکونو قیمتي میراث یې دی. او د هغوراپاتې شویو فرهنگي میراثونو په لیدلو د نړۍ د هېوادونو په منځ کې خپل ملي هویت او د خپلې خاورې تاریخي قدامت په پرله پسې تاریخي زمانو کې درک کړي. لکه چې مخکې مو هم یادونه وکړه یو شمېر کسان شته چې د لرغونو آثارو له قاچاقبرانو سره ملګرتیا کوي او د

هغوی عمده دلیل بهوزلي، د سواد سیاسي پوهې او اقتصاد نشتوالی دی. لکه چې دا منو چې د ولس بي درېغه مرستې ته اړتیا ده نو ولس څرنگه کولای شي چې دا مرسته وکړي او د دولت له مزاج او فرهنګي سیاست سره سم چلند وکړي؟ مسوول مقامات لکه د اطلاعاتو او کلتور وزارت، د لرغونپېژندنې انتیتیوت او د موزیم چارواکي دنده لري چې د عامه ذهنونو په روښانولو، د فرهنګ د بې بدیله گټو او خوندونو او د قیمتي فرهنګي میراثونو په ساتنه کې په بېلابېلو ذریعو د وسله والو ځواکونو تر کارولو دمخه د لرغونو آثارو او سیمو د ژغورنې لارې ولټوي. یقیناً چې د رښتینې پوهې او پراخو تجربو نشتوالی او ډېر عقیدوی تعصبات د لرغونو سیمو او آثارو د ساتنې او ژغورنې په لاره کې ستونزې رامنځ ته کوي، خو باید دا و منو چې باید له خبرو تېر شو او خپلو فرهنګي انساني اهدافو ته د عمل جامه واغوندو. او په پرله پسې توګه هغه لاره ووهو چې د موخې تللې ده. نو له دې امله دا اړخ ښايي تبلیغاتي او ترویجي جنبه ولري، په کار ده چې د ټولنې د مهمو بنسټیزو وسیلو څخه کار واخلو لاندیني مواد د یوې طرحې په توګه د لرغونو آثارو او سیمو په ژغورنه او ساتنه کې گټور ثابتېدای شي:

- په ولس کې د لرغونو او فرهنګي آثارو د اصالت په اړه د تبلیغاتي لیکنو پانې خپرول.

- د افغانستان د فرهنګ د ښمنانو د شومو موخو او د لرغونو آثارو د غلا له امله د اوښتو زیانونو په ګوته کول.

- له مخورو، ملایانو، پوهو کسانو او د قومونو او قبایلو له مشرانو سره پرله پسې غونډې.

- د دیني علماو او روحانیونو په وسیله د شرعي او دیني بنسټونو له مخې د هېواد د نیکونو د قیمتي میراثونو د ساتنې په اړه د خطبو او ویناو وړاندې کول.

- د ولس په منځ کې د هېواد د فضایلو، ویارونو، بریاو او ملي هویت تثبیت د افغانستان د لرغوني فرهنگ د مادي او معنوي آثارو د موجودیت پر بنسټ.

- د جمعې ارتباطي رسنیو له لارې په پرله پسې توګه د مصورو او منشورو مقالو او مضامینو تنظیمول.

- د هغو خبرو او اشخاصو په ډاګه (رسوا) کول چې لرغوني آثارو او ملي شتمنۍ د خپروونکي ځناور په خیر ترستونې تېروي.

- د فرهنگي میراثونو او تاریخي آثارو او د ساتنې د قانون توضیح د چاپ او د سمعي او بصري تبلیغاتو له لارې.

- د چارواکو په وسیله د ولس لپاره په عملي او عیني او طلبانه ترغیب سره د سیمو ساتنه او ژغورنه.

- د هغو چارواکو په وسیله چې په دې برخه کې مسلکي - وظیفوي مسوولیت لري په کلیو، بانډو او ولسوالیو کې د هېواد د ویارمن تاریخ او هرې لرغونې سیمې معرفي کول.

- د سیمو ټاکل او په ګوته کول، ساتنه او پاملرنه یې سیمه والو ته سپارل او له هغونه د مسوولیتونو کلکه پوښتنه کول.

- والیان، مستوفیان، پوځي قوماندانان، ملکان او مشران دې مکلف او موظف شي چې له ټاکلي پروګرام سره سم ژر ژر سیمې وګوري او په ولایتونو

کې د اطلاعاتو او کلتور د ادارو په وسیله د سیمې د حالت په اړه واکمنو مقاماتو، په ځانګړې ډول اطلاعاتو او کلتور وزارت ته راپور وکړی.

- د ولايتونو بڼاغلې واليان د لرغونو آثارو او سيمو د څارنې او ساتنې لومړنۍ مسوول کسان شمېرل کېږي. څرنگه چې د هېواد بريد پولې د ملي ناموس د ساتنې، د خاورې د تماميت او خپلواکۍ لپاره څارل کېږي، د تاريخي او لرغونو ميراثونو ساتنه هم همدغه حکم لري چې د هېواد د نورو مسئلو په برخه کې مطرح کېږي.

۲- وسله وال ځواکونه له دې امره مستثنی نه دي، دفاع، د کورنيو چارو او استخباراتو وزارتونه د پوځي عظمت او پايښت په پام کې نيولو سره کولای شي د ټولنو د قرارګاو په رامنځ ته کولو، چې ځانګړې بودجه ورته بېله شوې وي، دا ملي دنده پر غاړه واخلي او د هېواد او ملي نواميسو د ساتندوی يوه سرباز په توګه تر وروستۍ سلګۍ پورې د هېواد په لرې پرتو سيمو کې دا مهمه دنده ترسره کړي. د تاريخي ميراثونو د لوټوونکيو ځايڼو خبرو په نيولو او رسوا کولو کې لټي ونه کړي او په کلکه توګه يې مخنيوي وکړي.

د ملي دفاع، کورنيو چارو او استخباراتو وزارتونه دې په لرغونو سيمو کې د قوماندان سالارۍ او خپل سرو واکمنيو مخه په قوانينو او عملي احکامو سره ونيسي او د ولس په منځ کې دې ملي او ولسي يووالي ته د ملي نواميسو په ساتنې سره چې لرغوني آثار او سيمې هم پکې راځي، عملي جنبه ويښي.

هر افغان هغه مهال د نيکه پګړۍ په وياړ سره په سر کېښودای شي چې د نيکونو له ميراث يا پاتې شونو سره وفا وکړي او بې ځنډه پر هغه لاره لاړ شي چې هغوی پرې تېر شوي دي.

د لرغونو آثارو او سیمو د ساتنې وروستی پړاو د لرغونو آثارو د ساتونکیو لپاره د جزایي او مکافاتي قانون طرح او نفاذ دی، چې شرعي او د مدني قوانینو جزایي برخې پکې راځي او دې قانون ته په پاملرنې سره له دې قانون څخه د سرغړونې پر مهال له تبعیض او له عاملینو سره له جوړجاړۍ پرته هغوی ته د اعدام تر بریده باید سزا ورکړی شي.

وزارتونه، تحصیلي او تعلیمي مؤسسې، پلان، فواید عامه، ښاروالیاني، کانونه او صنایع د مرستې په دې ګډ فعالیت شریک دي، د ښوونځیو او پوهنتونونو په تدریسي نصاب کې دې د فرهنګي او لرغونو آثارو د پېژندنې او توضیح په توګه مضمون ځای شي، چې ددې تاریخي امانت د ساتنې او پوهېدنې بنسټ له کوچنیوالي څخه تر ځوانۍ او وروسته د دندې پر مهال د هر محصل او متعلم په افکارو کې د ملي وثیقې د یوې پدیدې په توګه انځور شي.

د افغانستان د فرهنګ په اړه مینه والو هېوادونو

پاملرنه را اوړل:

د لرغونو آثارو او سیمو د ژغورنې، پېژندګلو، ساتنې او بیارغاونې یوه لاره د نړیوالو کنفرانسونو او سمینارونو جوړول دي. سمینارونه کولای شي د هېواد اوسنیو ستونزو تیاره کونجونه د لرغونو آثارو، سیمو او توکیو د ساتنې او بیارغاونې لپاره روښانه کړي.

نړۍ همدا اوس لېواله ده چې د افغانستان د آثارو فرهنګ په لور، چې نور نو په ټوله بشري نړۍ پورې اړه لري، له افغانانو سره اوږه په اوږه او ګام پر ګام روانه شي.

د فرهنګي میراثونو د ساتنې او بیارغاونې نړیوال سمینار چې د

(۲۰۰۲م) د می له (۲۶-۲۹) مې نيتې پورې په کابل کې جوړ شو، زموږ د هېواد د فرهنگي ميراثونو د ساتنې لپاره د مرستې لومړنۍ گام و چې د المان، فرانسې، يونان، جاپان، پاکستان، آغاخان مؤسسې، د افغانستان د علومو اکاډمۍ او کابل پوهنتون کورنيو پوهانو پکې فعاله ونډه درلوده، د موزيم د بيا رغاونې، ترميم او پراختيا او د تاريخي آبداتو په برخه کې پرېکړې او د پراخو مادي مرستو ژمنې وشوې چې د هغو له جملې څخه د جام مينار ساتنه او د نړيوال فرهنگي او تاريخي لوی ميراث په توگه د دې آبدې منل د اهميت او وياړ وړ دي. دا پرېکړه او تصويب د توکيو په کنفرانس کې په رسمي توگه اعلان شو او سندی يې د افغانستان دولت ته وسپارل شو. نو د مادي مرستو د پراختيا او د هېواد د فرهنگي ميراثونو د ساتنې او بيا رغاونې لپاره د مسلکي کدرونو د روزلو په برخه کې کولای شو د لاندنيو لېوالو او ملگرو مؤسسو څخه د متقابلو مرستو هيله ولرو.

۱- د يونسکو د سازمان په څرگندو هڅو او مرستو سره د هېواد د نورو تاريخي آبداتو آثارو او شتمنيو ساتنه او د سروې، پلټنې، پلان جوړونې او د عملي کار لپاره د بهرنيو هېوادونو کارپوهان رابلل.

۲- د هېواد د لرغونو آثارو د پېژندگلو او ساتنې لپاره د پانگې ورکونکيو هېوادونو د متخصصينو او هر ډول مالي مرستو جلبول.

۳- له هېواد څخه بهر د موزيمدارۍ، ارکيالوجۍ، آبداتو او مهندسۍ په برخه کې د همدغو څانگو جوړولو ته د چمتووالي لپاره د متخصصينو افغانۍ کدرونو روزل.

۴- د هېواد د فرهنگي او ثقافتي پرمختگ په لاره کې د علمي او

- مسلكي څېړنو او پلټنو لپاره پوهانو او فرهنگي تجربه کارو ته بلنه ورکول.
- ۵- په نړیوالو کنوانسیونونو او (ICOMOS) کې د افغانستان د فرهنگي مرکز د شاملولو په اړه د پانگه ورکونکیو هېوادونو ملاتړ.
- ۶- د ملگرو ملتونو د امنیت شورا ته د لرغونو آثارو او سیمو د ساتنې لپاره ځانگړي وړاندیزونه.
- ۷- د هېواد د بریدپولو د بندولو په برخه کې د ملگرو ملتونو په وسیله د لېوالو هېوادونو او نورې نړۍ مرستې.
- ۸- په بندرونو او بریدپولو کې د تجارتي مالونو د محصول د مرکز او گمرکونو کلکه څارنه.
- ۹- له امنیتي مرکزونو څخه په لیرې پرتو سیمو په ځانگړي ډول په ولایتونو کې هوایي گزمې.
- ۱۰- د لرغونو آثارو او سیمو د ساتنې په برخه کې د نوي قانون نافذېدل.
- ۱۱- هغو هېوادونو ته بلنه ورکول چې پخوا یې د افغانستان د لرغونپېژندنې په برخه کې د سیمو د پلټنو او کیندنو تړونونه لاسلیک کړي وو. دا کار په ځانگړي ډول د اطلاعاتو او کلتور وزارت او د یونسکو په ګډ تصمیم سره ترسره کېدای شي.

موزیمونه او شتمنۍ یې:

مخکې له دې چې د موزیمونو او د هغو د اړوند آثارو په اړه خبرې وشي باید یادونه وشي چې موزه یا موزې یا په نننۍ تلفظ موزیم (Museum) له دوو کلیمو څخه رغېدلی دی او په لومړۍ سر کې موزیمونه د الهوا او ارباب الانواعو د الهام ځایونه وو. وروسته په کلیساو اطلاق شوه چې په هغو کې به د حضرت

عيسى (ع) او بى بى مريم مجسمې اېښوداى كېدې او د هغو د ښكلا لپاره به هنري پديدو تر ټولو ښه ظرافتونه هلته ښكاره كېده. يعنې (موز - اى - اوم) د ښكلاوځاى (Mus-e-um) څكه چې تر ټولو ښه او مهم مذهبي اسناد، دعاگانې او ډېر نور سپېڅلي شيان به د دريمې ميلادي پېړۍ په وروستيو كې، چې د روم د امپراتور والريانوس د سلطنت وخت و، ځاى پر ځاى كېدل.

د موزيمونو د جوړولو او پيل طرح عمدتاً د لرغوني روم او يونان پانگوالو رامنځ ته كړه، ځكه په هغه وخت كې پخوانى او انتيك شيان د فيلسوفانو او هم د پخواني اتيك (Athic) هنر مينه والو راغونډول او د هغو د پيداىښت او څرنگوالي په برخه كې به يې بحثونه او مناظرې كولې. د موزيولوجۍ يا د موزيم دارى د څېړنيزو علومو له مخې د لرغوني عصر وگړيو يا اتيك دورې په دوو غورو موخو پخواني او لرغوني شيان ساتل او د تېرو يادگارونو د مجموعو په ښه به ورسره وو:

۱- د پخوانيو د عزتمندۍ او وياړ او ياد هماغې كورنۍ او قبيلې د برومندۍ لپاره.

۲- د نيكونو د ميراثي پديدو په توگه.

نو د موزيمونو د پرمختگ د پيل بنسټيز بدلون په لرغونو ځمكوكه يونان، روم، اناتوليه، لرغوني مصر او بين النهرين كې و. او د لومړي ځل لپاره په رېښتيني توگه د موزيم بنسټ په مصر كې د پټليموس (Potolomyus) په وسيله په (۳۰۰ ق م) كې كېښودل شو.

د يونان مشهور مؤرخ پليني (Plinius) يادونه كوي چې د پتيراس (Pithras) په نامه يو كس د (۱۰۰۰۰) زرو دينارو كاسې وپېرلې چې په هغو

کې د اودیسیوس (Odysseus) او دیومیدس (Diomides) ترمنځ د جنگ د ډگر انځور کښل شوی و، او د یوه هنري شهکار په توګه او د پهلوانانو او خدایانو د زور ازمايلو په بڼه یې خپل میتولوجیک او اسطوره یې رنگ پخپله د لرغونو آثارو د ساتنې مفکوره او طرح رامنځ ته کړه او د موزیم مفکوره له هماغه ځایه د لومړۍ بنسټ په توګه پیل شوه. له (۱۵م) پېړۍ څخه تر اوسه د نړۍ د زرګونو موزیمونو ترڅنګ، چې شمېر او نومونه یې په دې مجموعه کې نه ځایېږي او جلا مجلو ته اړتیا لري، له (۱۳۰) څخه زیات په فرد پورې اړوند او بې بدیله موزیمونه شته. د ساري په توګه د فرانسې د ګیمي، برتیش موزیم، ارمیتاژ، د ایتالیا فلوړانس، د پاریس لوور، بالتیمور متروپولیتیان نیویارک، د هند ملي او دولتي موزیم او د استانبول موزیمونه یادولای شو. چې تر دغې نېټې وروسته موزیمونه د بېلابېلو برخو په بشپړتیا او پرمختګ کې د نړۍ په لومړي کتار کې ولاړ دي او د بشري او طبیعي تاریخ بېلابېل ډګرونه په ځان کې رانغاړي.

په افغانستان کې د موزیم جوړېدل:

موزیمونه چې په عمومي ډول د لرغونو آثارو د خوندي کولو او پېژندنې لپاره وي، ټولنې ته د نندارې لپاره آثار وړاندې کوي او د لرغوني تاریخ په اړه د عامه افکارو په روښانولو کې غوره رول ترسره کوي. د علومو د نورو برخو ترڅنګه یې خپل ځای د ساتنې د یوه زېرمه تون په توګه ساتلی دی. موزیم د لرغوني تاریخ او لرغونو ځمکو د بېلابېلو دورو د موادو د سپړنې او توضیح یوازینی ځای دی او همدارنګه د هماغې سیمې د تمدن او فرهنګ منعکسونکی ګڼل کېږي. زموږ په ګران هېواد کې له (۱۲۹۷) لمريز څخه

وروسته چې له (۱۹۱۸م) سره سمون خوري، موزیم جوړ شو؛ خود موزیم پېژندنې د ننني علم په توګه نه بلکې د موزیم لومړنۍ بنسټ په لومړنیو څیزونو او اتنوګرافیکو آثارو سره کېښودل شو. موزیم لومړی ځل د بالاباغ په ماڼۍ کې جوړ او د تاریخي او اتنوګرافیکو آثارو او مجموعې لکه وسلې، ملي جامې، د زرو توتې، خامک دوزی، جهادي توغونه (بیرغونه) او قلمي نسخې پکې نندارې ته وړاندې شوې. دهغه مهال د موزیم په نامه نه بلکې د لرغونو جنسونو د (صندوقخانې) په نامه یادېده. په (۱۳۰۳) لمريز کې چې له (۱۹۲۴م) سره سمون خوري د لرغونو او اتنوګرافیکو آثارو مجموعې له پاچاهي ارګ څخه د (کوټې باغچې) ودانۍ ته ولېږدول شوې. په (۱۳۰۹) لمريز یا (۱۹۳۰) میلادي کې دغه آثار د دارالامان د بلديې ماڼۍ ته یاد کابل د اوسني ملي موزیم ودانۍ ته ولېږدېدل. ورپسې په بېلابېلو سیمو کې د افغانانو یعنې د موزیم د کارکوونکو له خوا او تر هغه وروسته د بهرنیو لرغونپېژندونکیو د پلټنولو لړۍ دوام وموند او آثاريې د غور و فرهنگي او ثقافتي توکیو په توګه نندارې ته وړاندې شول.

ښاغلي غلام محی الدین خان د کابل موزیم لومړنی کارمند غړی و، چې په نجراب، تګاب، خور د کابل، حضوري چمن، کندهار او ځینو نورو برخو کې یې د دغو آثارو لپاره په کیندنو لاس پورې کړ. هغه په هېواد کې د استاد علي احمد کهزاد څخه دمخه قانوني کیندنې گڼلای شو. د (۱۹۱۴م) یا (۱۲۹۳) لمريز کیندنې په هېواد کې د لرغونپېژندنې لومړنۍ کیندنې دي چې افغانانو پیل کړي دي. دهغوی د پلټنوزېږنده په ملي موزیم کې د یونومورکي کس د موندلو آثارو په توګه د نورو بهرنیو پوهانو د ډېر شمېر کشفیاتو په لیکه کې وشمېرل شوه.

له (۱۹۳۳م) - (۱۹۵۷م) پورې کلونو کې د کابل ملي موزیم پرمختګ وکړ او په (۱۹۵۷م) کې د یونسکو نړیوال سازمان د ښوونې او روزنې د وزارت د وړاندیز په بنسټ د کابل موزیم د تنظیم لپاره د (ژاک کوراتو) (J. Kurato) تر مشرۍ لاندې یو پلاوی (هیئت) چې ښاغلی گبو (Gaboo) هم پکې و، د لرغونپېژندنې لپاره هېواد ته راغی او خپل نظریات یې په څلورو برخو کې رالاند کړل.

۱- د موزیم د چوکاټ یا اداري جوړښت سمون.

۲- د لوښو یا د شیانو د پېرودلو لپاره د بودجې ټاکنه.

۳- د نوي موزیم یا د ښاروالۍ د پخوانۍ ودانۍ روښانه کول.

۴- د کابل د ملي موزیم د زېرمه تونونو نظم برابرول.

په (۱۹۵۸م) کې چې له (۱۳۳۷) لمريز سره سمون خوري د موزیم په اړه د یونسکو مالي او تخنیکي مرستې پیل او د علمي او د موزیولوجي د متداوله علومو له مخې په هېواد کې د بېلابېلو دورو او مدنیتونو آثار تصنیف او ډله بندي او د موزیوگرافي په برخه کې لازمي چارې ترسره شوې.

له (۱۳۳۷-۱۳۵۸) کال پورې د کابل ملي موزیم وټوانېده چې ځان ته ورته موزیمونه د هېواد په ولایتونو لکه غزني، هرات، کندهار، مزار شریف، فاریاب، ننگرهار او کاپیسا کې جوړ او ترلاسه شوي آثار په هغو کې نندارې ته وړاندې کړي. د دغو موزیمونو اداري تشکیلات په ملي مرکزي موزیم پورې تړلي وو چې ورځ په ورځ یې پرمختګ کاوه.

د غوايي د اوومې د کودتا په پایله یې په کابل کې د رامنځ ته شوي حکومت پر مهال تصمیم ونيول شو چې د کابل ملي موزیم په (۱۳۵۸) لمريز کې خپل موجوده ځای خوشې او د خه وخت لپاره د سردار نعیم په کور کې

پرځای شي. د موزیم چارواکو د مقاماتو او د وخت د کلتور د ریاست له ټینگارونو سره سره د موزیم د آثارو له لېږدولو څخه ډډه وکړه، خو دا کارونه منل شو او د وسلې په زور دغه آثار د څه د پاسه یوې میاشتې په اوږدو کې له خپله ځایه بې ځای شول. تر یو کال وروسته د رژیم له بدلون سره آثار بیا په دارالامان کې د کابل ملي موزیم ته ولېږدول شول. له (۱۳۷۱-۱۳۷۴) لمريز پورې په گوندي جگړو د کابل د ملي موزیم ټوله شتمني لوټ شوه. او د موزیم پورتنی پوړ د ږندو راکټونو په ډزو وسوځېد.

موزیم په خپل حال په فرهنگي بهوزلی او بد حالت کې پاتې شو. د طالبانو د واکمنېدو سره دغه موزیم نور هم له یوه ژور خطرناک برخلیک سره مخامخ شو. د طالبانو د مشر ملا عمر د فرمان، او د اطلاعاتو او کلتور د وزیر او د هغه د همغاړو د سخت دریځۍ په بنسټ نندارې ته پاتې آثار چې د لویو کوشانیانو د دورې تر ټولو خالص آثار لکه د کوشاني شهزادگانو نیمه تنې او د مرنجان له غونډۍ څخه تر لاسه شوې د بودا ستواناسته مجسمه چې له اومې خټې جوړه او په بېلابېلو رنگونو بنکلی شوې وه د یو شمېر نورو آثارو په ګډون چې په زېرمه تونونو کې پراته وو، مات شول. په دې وخت کې د موزیم لوی رییس له وخت څخه په ګټې اخیستنې سره د (ASPACH) مؤسسې په بلنه د پاکستان د لاهور په لور له هېواده ووت. خو له ټولو هڅو سره د نوي رژیم یعنی د اسلامي انتقالي دولت تر ټینګښت پورې موزیم په هماغه پخواني خبر پاتې و. له نویو تصمیمونو سره چې د اطلاعاتو او کلتور وزارت د فرهنگي میراثونو د ساتنې او بیا رغاونې تر نړیوال سمینار وروسته یې نیولي دي، هیله شته چې د پوهو او مسلکي وګړیو په همت او ځیرکۍ به د موزیم د بیا رغاونې او د پاتې شتمنیو په برکت یو ځل بیا د کابل موزیم د سیمې د مشهورو موزیمونو په لیکه کې ودریږي.

له لاسه د وتلیو آثارو بیا تر لاسه کول او راغونډول:

هغه لرغوني آثار چې د جنگ پر مهال د قاچاقبرانو او د لالانو په وسیله له لاسه وتلي، بهرته تللي او د نړۍ د بازارونو په بېلابېلو څنډو کې خپاره شوي د بهرته راغونډولو په لاره کې یې یو مهم څنډ د دغو آثارو بیا موندنه ده. دغه لرغوني آثار زیاتره په ګریکو - بودیک هنر پورې اړوند وو، چې د هډې، بګرام، کنډز، غزني، میرزکې، غور او آی خانم له حوزو څخه تر لاسه شوي وو. په دې برخه کې دوه بنسټیزې طرحې اغېزناکې دي:

۱- د منقولو آثارو راغونډول چې د ټولنې د حکمي کسانو سره دي، البته د ټاکلې بودجې په تخصیص سره د هغو آثارو پېرل چې د موزیم د آثارو او یاد لرغونو آثارو د زېرمه تونونو په راجستر کې شامل نه وي.

۲- له افغانستان څخه د وېرل شویو آثارو په برخه کې د یونسکو د سازمان د سراسري اعلاميې خپرول او د افغانستان دولت ته یې بیرته ورکول. په دې ځای کې باید څرګنده شي چې داسې وېرل شوي آثار په عمومي توګه که چېرته د هېوادونو په دولتي موزیمونو کې وي، نو د اعلاميې پر بنسټ به یې بیرته راګرځېدل آسان وي.

هغه شمېر آثار چې د کلکسیونرانو په وسیله راټول شوي او د هغوي د کورونو ښکلا او ځلا ده، یونسکو دې یې مخکې د قیمت په بدل کې وپېري او د نورو نړیوالو امنیتي سازمانونو او د بشر د حقوقو د سازمان په مرسته دې یې بیا هېواد ته راستانه کړي.

موزیم او چارواکي دې په هغه وخت کې چې په کار لاس پورې کړي، د انټرنېټ له لارې د دې آثارو له موجوده راجستر، علمي نومرې، انځور، د

لرغونپېژندنې د مؤسسې له خپرنیز راجستر، د کشف له کال او کاشف ټیم څخه نړیوال خبر کړي.

د هغو آثارو په برخه کې چې له موزیمونو او لرغونو سیمو څخه په قصدي توګه پټ شوي دي، دولت د اعلان، حقوقي غوښتنو او د تاریخي او فرهنګي میراثونو د ساتنې د قانون د مندرجاتو په توضیح او تشریح سره کولای شي په بېلابېلو وختونو کې یې ورو ورو ترلاسه کړي خو موزیم به په دې برخه کې خپل فعال رول ولوبوي.

یوه له هغو مهمو او بنسټیزو مؤسسو څخه چې د لرغونو آثار د ساتنې او تبلیغاتو، د لرغونو سیمو د څارنې او ساتنې، د ویجاړیو بهیر، د قاچاقو، خپل سرو کیندنو او نور د مخنیوي په برخه کې یې د یوې لسیزې په اوږدو کې د مجلاتو او بروشرونو (ځانګړو نشراتو) په خپرولو او نورو پراخو هلو ځلو سره لارښوونو خپلو ته دوام ورکړد (ASPACH) مؤسسه ده چې بیا یې چارې د مېرمن نانسي دوپري (Nancy Dupree) په مشرتابه پرمخ تلې. دا مؤسسه کولای شي په خپلو پراخو تجربو د آثارو د رښتینې راغونډونې په برخه کې د یونسکو او د اطلاعاتو او کلتور وزارت په ګډه ملګرتیا، اغېزناک رول ولوبوي.

نتېجه:

زموږ ګران هېواد افغانستان یو لرغونی هېواد دی. زرین تاریخ یې د ترسره شویو څېړنو او پلټنو له مخې له (۵۰-۷۰) زرو کالو ډېر سابقه لري. او په شاوخوا سیمه کې یې تر ټولو زیات، ګڼ شمېر ویارمن آثار چې تر تاریخ دمخه او تاریخي دورو پورې اړه لري او د نړیوال فرهنګ و تهذیب په لومړۍ لیکه کې درېږي، په خپله لمنه کې خوندي کړي دي، او تر ټولو لرغونی هېواد دی چې حدود یې له میلاد څخه دمخه په دویمه او دریمه زریزه کې تر بین النهرین،

مدیترانې، سویل ختیځې او منځنۍ آسیا او ترچیني ترکستان کم نه وو. او په تاریخي دورو کې یې تاریخي برم بې ساري و. د ورېښمو لاره یاد کاروانونو هغه لاره چې د چین له لویانګ څخه د مصر د سکندریې تر بحري سرحدونو او ایژین پورې غځېده، نننۍ افغانستان، لرغونې آریانا او لرغونې باختر د دغو کاروانی لارو د یو ځای کېدو ځای و. نو هغه څه چې یې د لرغونې نړۍ له فرهنګي تمدن او زېرمو څخه تر لاسه کړي وو، تر ټولو غوره هنري، تهذيبي او فرهنګي میراثونه یې یونان، روم میډیا، اناتولیې او لیدیا او بیا د پخوانۍ ختیځ بهارت تر څنډو سکیتا او نالندا پورې رسولي او خپاره کړي وو.

د دریم داریوش تر مشرۍ لاندې د هخامنشي امپراتورۍ د یرغل د مقدوني سکندر، سرمستانو، پارتیانو او د دریم انیکوش تر مشرۍ لاندې د سلوسیدیانو د یرغلونو پر مهال له (۴۷۰ ق م - ۲۵ م) پورې دا ځمکه د آسیا مشهوره سیمه وه چې د هېواد لویو نومیالیو، لکه: باختریانو، کاپیسایانو، نورستانیانو او تخاریانو یې په مقابل کې په مقاومت لاس پورې کړي دي چې د پاروپامیزاد د لمنو د نامتو سالار او کسپارت (Oxyart) او درخشاني (Roxana) مېراني د نړۍ د فاتحینو زړونه پر ځان مین کړي دي او په پایله کې یې واکمنۍ یوه پر بله پسې تر میلاد ډیر دمخه له منځه لاړې او پر ځای یې د ګډون زېږنده داسې فرهنګ پاتې شو چې ددې ځمکې هنرمند او هنرپال ولس هغه ثقافتي پدیدې د خپلې نامتو ځمکې د ضمیر له هنر سره یو ځای واخېلې او شتمن او بابر مه مدنیت یې رامنځ ته کړ. نننۍ کول په دې ثقافتي میراثونو ویاري.

هو! له همدې ځای ده چې لرغونپېژندنه، موزیمونه، ګالریانې او څېړنیزې مؤسسې د افغانستان د ویارلي تمدن د خپرېدو لپاره په چټکۍ سره تاریخي لاره

ووهي او ددې ځمکې پورونه او قشرونه د وياړنو په گډون تر څېړنې او پلټنې لاندې نيسي. لرغونپېژندنې او ددې بهير کارمندانو له هماغو (۱۸۲۴-۱۹۱۴)، له (۱۹۱۴-۱۹۲۲) او له (۱۹۲۲-۱۹۹۰م) پورې د افغاني، فرانسوي، امريکايي، جاپاني، الماني، هندي، ايټالوي او پخواني شوروی د پلټوونکيو په گډون زموږ د هېواد تاريخي واقعيتونه له يونانو - باختري، کوشاني، کوشانو - يفتلي او د لرغونې، منځنۍ او نوې تيږې د دورې په گډون د اسلامي دورې او د فلزاتو د دورې تمدن چې د موهنجودارو، هر په او د ميزپوتامي يا بين النهرين مدنيتونو ته ورته او سيال دی، کشف او د نړيوالو نندارې ته يې وړاندې کړل. زموږ د تاريخ په پاڼو کې بې سارې زياتونې وشوې. په همدې وخت کې موږ د همدې شتمنې او لرغونې سيمې په برکت د لرغونپېژندنې د مېړن علم نوي تبغي او څرکونه د هېواد د ځوانانو په وجود کې وليدل او هغوی غلام محي الدين خان لومړنی کيندونکی د کابل موزيم غړی او د هېواد بل نوميالی زوی پروفيسور ډاکټر زمريالی طرزي دي چې د هېواد د لرغونپېژندنې په رښتينې وده او د ځوان کول په روزلو کې يې ډېر زيار گاللی دی، چې د قدر او ارزښت وړ دی.

د ملگرو او ليوالو هېوادونو د نورو لرغونپېژندونکيو په کشفیاتو او موندنو سره کولای شو تر تاريخ دمخه او تاريخي دورې او سيمې داسې په گوته کړو:

د فقيد پروفيسور لويي دوپري، تروسډل، ډالس، مونيه، کرل، هانری پول اورومني گريشمن کيندنو په منډيگک، سرخدک، سفيدک، د تخار شور توغی، گنجشکان درې، کور درې، غار مار، سمنگان او آقکپرک سيمو کې، چې تر تاريخ دمخه دورې (لرغونې، منځنۍ، او نوې تيږې او د فلزاتو) يې

په ځان کې رانغښتی، یو ځل بیا له (۲۰۰۰-۴۰۰۰ ق م) پورې تاریخ چې د لرغونپېژندنې له مخې یو مهم کلتوري عصر شمېرل کېږي، مشخص کړ. په نجراب، حضوری چمن، کندهار او خور د کابل کې د غلام محی الدین خان په پلټنو سره د یوې لنډې دورې په ترڅ کې یو شمېر آثار راغونډ او کابل موزیم ته وسپارل شول.

د ښاغلي ډاکټر طرزي تر مشرۍ لاندې د افغاني لرغونپېژندونکیو په وسیله د هدې د اوښ غونډۍ (۱۴) څله پرله پسې علمي او میتودیکي کیندنې چې نوموړې سیمه د کندهارا د حوزې د رنسانس د گریکو-بودیک هنر دوران ښکارندویه وه، ددې لامل شوې چې د کندهارا وروستی بې ساری هنر چې پر سرواستي وادین مهاییاني طریقې او بودايي تهذيب او تفکر یې اړه درلوده، کشف او د هېوادوالو او نړیوالو نندارې ته وړاندې شو. په سرهء کوتل کې د ډاکټر شلومېرژه هڅو، په آی خانم کې د پروفیسور تدي ایتالوي علمي پلټنو او د جلال آباد په هډه او نورو سیمو کې د ښاغلي برتو کیندنو د هېواد تر اسلام دمخه خوی بوی په راجوتولو کې زښتې ډېرې زیاتونې رامنځ ته کړې. ددې هڅو نتیجې هم د افغانستان په ملي موزیم کې نندارې ته ایښودل شوې وې. خو ډېر وخت لانه و تېر چې د علم او تمدن د جنايتکارانو په یرغلونو کې په لومړي پړاو کې په ولایتونو کې غیر منقول موزیمونه لوټ او بیا په (۱۳۷۱) لمريز کې د کورنیو جنگونو له امله یوازې ملي موزیم ونه سوځېد، بلکې ډېره برخه آثار یې چور شول او له هېواد د باندې ووتل او یو پر بل پسې لکه د تندر د پېښو په څېر د هېواد بېلابېلې لرغونې سیمې، حوزې، غونډۍ، درې او رغزي د پردیو په ځانگړي ډول د عربانو د لاس ښکار شول. د نړۍ لویې او بې ساري مجسمې او هېښنده شهکارونه د طالبانو او دهغوی د ملاتړو په وسیله

منفجر شول او په سلهاو نور جنايتونه وشول. همدارنگه د آثارو د موندنې لپاره د دې هېواد د خاورې زړه خیرلو ډېرې څېړنيزې ستونزې رامنځ ته کړې.

د رژيم له بدلون او د اسلامي انتقالي دولت په جوړېدو سره د هغې پوهې او پروگرامونو له مخې چې د اطلاعاتو او کلتور وزارت يې لري، دا هيله شته چې د لرغونو آثارو ډېر شمېر ستونزې حل شي او د دې څانگې کارمندان د مسووليت په احساس سره عملاً د لرغونو آثارو د بيارغاوونې، پېژندگلوي، پرمختگ او ژغورنې په برخه کې په کار لاس پورې کړي.

د لرغونو آثارو د ژغورنې او له لاسوهنو څخه د ساتنې يوازينی لاره د نوي قانون انفاذ، د عامه نظريووالی او د اسلامي اصولو او مدني قانون له مخې د روحانيونو تبليغات، نړيوالې مرستې په څانگړي ډول د امنيت د شورا، د بشر د حقوقو د سازمانونو مرستې دي.

په کابل کې د (۲۰۰۲) ميلادي کال د می له (۲۶-۲۹) نېټې پورې چې د (۱۳۸۱) له غوايي سره سمون خوري، د فرهنگي ميراثونو د بيارغاوونې او ژغورنې نړيوال سمینار دا لاره اواره کړه چې نړيواله ټولنه يوځل بيا دې کار ته پاملرنه وکړي چې د افغانستان بې بديله او بې ساري لرغوني آثار يوازې د افغانستان په ولس پورې اړه نه لري بلکې د عام بشريت په تمدن پورې اړه لري نو بايد په بيارغاونه او له ويجاړۍ څخه په ژغورنه کې يې هڅه وشي.

بايد تجربه کار هېواد پال کدرونه په دې برخه کې وروزل شي او په علمي او گټوره توگه د هېواد د تمدن او فرهنگ په وړاندې پراته لوی کارونه ترسره شي.

Bibliography

1. Goetz (h.), Indien in Kunst der Welt ... Baden - Baden, 1964.
2. Kuwayama (Sh.), The Turki Shahis in Afghanistan, East and West Vol. 3-4, Is Meo 1976.
3. Iran (W.W.), Euthydemos and Baktrain, Darmstadt, 1969.
4. Embree (A.T.), Wilhelm (F.), Indien Geschichte des Subkontinents on ds, Indus Kultur bis Zum beginn ds Englischen Herrsch aft Frankfort, 1967.
5. Prof. Dr. Zemer (T.), "Tapa-e-Top-ekalan in" South Asian Archaeology, Rome 1990.
6. Inghold (H.), Gandhara Art in Pakistan, 1957.
7. Rudenko (S.), The Siberian Collection of Pets I, Moscow, 1962.
8. Trever (K.), Relics of Graeco - Bactrian Art, Moscow, 1940.
9. Marshall (J.H.), Taxila, Vol. 8, Cambridge, 1951.
10. Schlumbsgs (D.), The Excavation at Surk - Kotale and the Problem of Hellenism in Bactria and India, London, 1961.
11. Barthoux (J.), Les Fouilles de Hadda, figureset, figurines, Album MDAFA, Paris, 1930.
12. Puri (B.N.), India under the Kushanas, Bombay, 1965.

له خټې څخه جوړ د بودا د مجسمې سر چې د هډې له اوبښ غونډۍ څخه ترلاسه شوی او په دریمه - څلورمه میلادي پېړۍ پورې اړه لري.

له اوموختو څخه جوړ د بودا استوا د مجسمې سر چې د هډې له اوبښ غونډۍ څخه ترلاسه شوی، په دریمه - څلورمه میلادي پېړۍ پورې اړه لري.

د یوې هندي آلېې سر چې له اوموختو څخه جوړه شوې او د سرو زرو اوبه ورکړې شوې د هډې له اوبن غونډۍ څخه تر لاسه شوې او په دریمه میلادي پېړۍ پورې اړه لري.

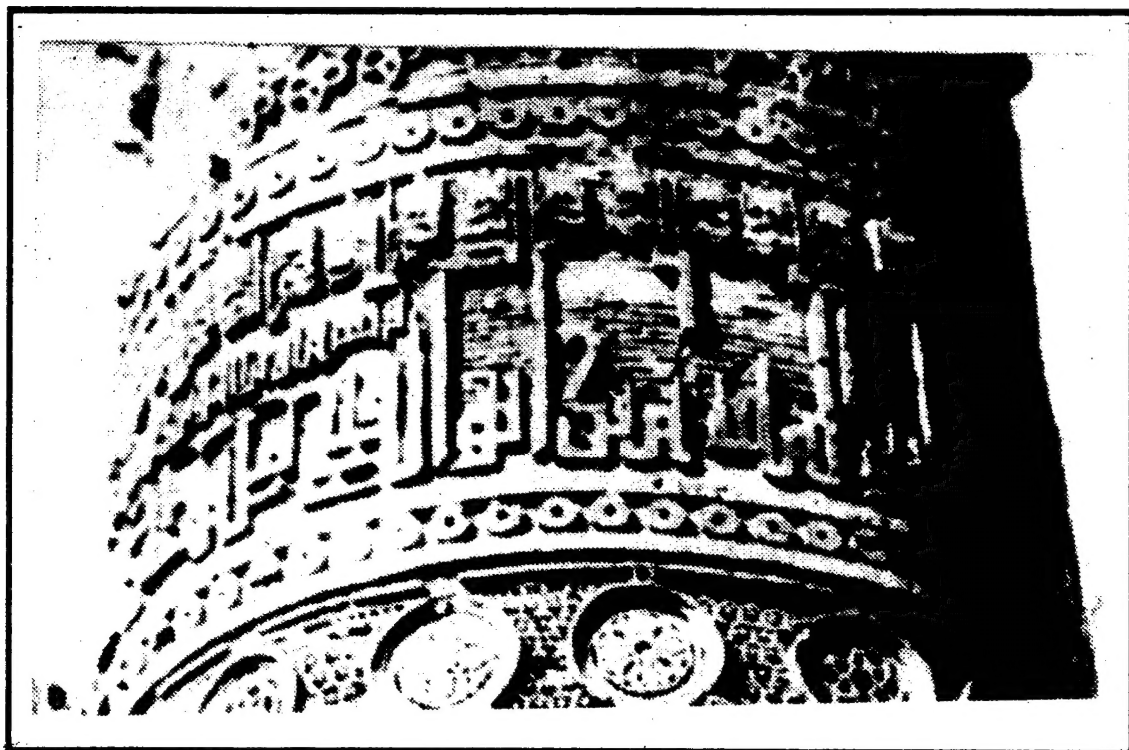
د هډې له اوبن غونډۍ څخه تر لاسه شوې د گندهارا د هنر د یوه بودايي راهب د مجسمې سر چې په دریمه - څلورمه میلادي پېړۍ پورې اړه لري.

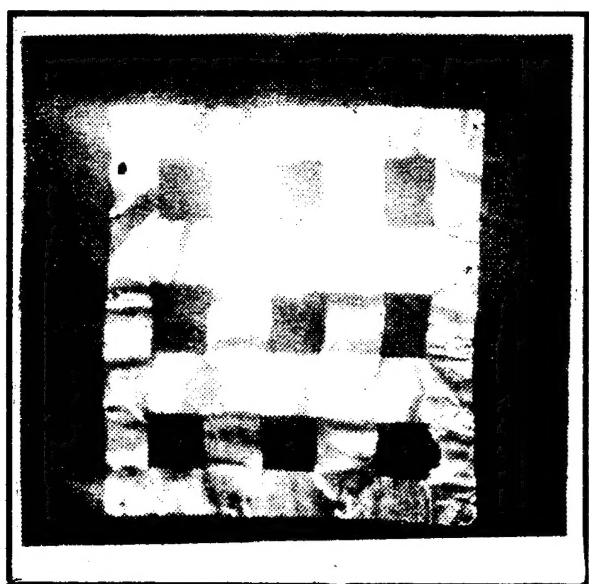
د هېډې د اوبن غونډۍ څخه د ترلاسه شويود (څلورمې - پنځمې ميلادي پېړۍ)
د (دهرماچکرا پراوارتنا مودرا) او (واجرپاني) اود ووبرهمني
راهبانو د مذهبي زده کړې ټولگۍ.

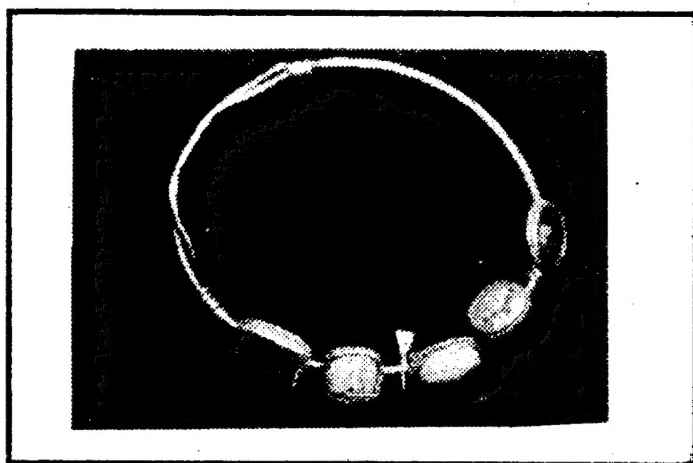
د یوه بودايي راهب سر چې د گندهارا اصیل هنر هلنستیک (خلورمه - پنځمه م) پورې
اړه لري اود هډې له اوښ غونډۍ څخه ترلاسه شوې دی.

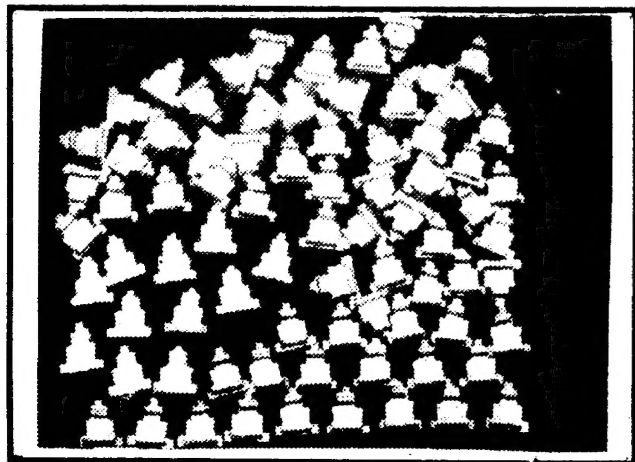
د غوري دورې د جام مينار د منځنۍ برخه په پخو خښتو او کوفي ليک سره.

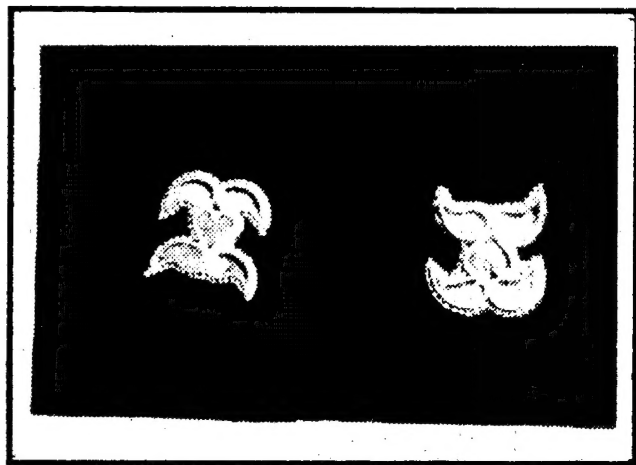
د گنډ د سروزرو گانه چې له طلا غونډۍ لاس ته راغلې ده.

د غاړې امېل له سروزرو او قيمتي ډبرو څخه.

د جامو د سروزرو گانې چې د شبرغان له طلا غونډۍ څخه ترلاسه شوي.

د غاړې امېل د سروزرو دوه گانې

د پوښتنې د عکسرونو شرح:

الف: له هډې څخه تر لاسه شوی د دویمې - دریمې میلادي پېړۍ د بوداد مجسمې سر
چې له ستوک څخه جوړ شوی دی.

ب: خپلي ډوله (بیضوی شکل) اوسنگ مرمر (مرمر کانړۍ) څخه جوړه مجسمه چې
یوه برخه ۳ متره لوړوالی لري، د آی خانم له عبادت گاه څخه تر لاسه شویده کومه چې د
دریمې پېړۍ مخکې له میلاد څخه هلینیستيک مجسمو څرگندونه کوي، اوس د
نندارې لپاره د جاپان پخوانی مشرقی آثارو موزیم ټوکیو کښې ایښودل شویده،
افغانستان حکومت ته بهي له شرطه استول کیږي.

د لېکوال لنډ ژوند لېک

محقق نظر محمد عزيزی د سلطان محمد عزيزی زوی، په ۱۳۳۱ هجري لمريز کال د کابل د ښار په بارانه کې زېږيدلی دی.

زده کړې:

لومړۍ زده کړې يې د کابل د تنودسازۍ په ښوونځي او ثانوي يې په امانې عالي لېسه کې سرته رسولې. په ۱۳۴۷ هـ.ش کال د کابل پوهنتون په ادبياتو پوهنځي کې شامل شوي. ورپسې د

ارکيالوژي انستېتوت ته تبديل او د هغي غړيتوب يې ترلاسه کړي دي. په ۱۳۵۰ هـ.ش کال د لرغونپوهنې په څانگه کې د لوړو زده کړو له پاره المان ته تللی او د المان د وایمر په انستېتوت او همدارنگه د ايتاليا، سويس او اطريش په هيوادونو کې يې د لرغونپوهنې په بېلابېلو څانگو کې لوړې زده کړې ترسره کړي دي.

علمي دندې:

په بېلابېلو علمي او ټولنيزو کليدي پوستونو کې د دندو د سرته رسولو په لړ کې په ۱۳۵۷-۱۳۵۸ هـ.ش کلونو کې د کابل موزيم رئېس و، اوس د افغانستان د علومو اکاډمي د کوشاني څېړنو رئيس، د اکاډمۍ د علمي شورا غړي او د کابل پوهنتون د اجتماعي علومو پوهنځي د لرغونپوهنې استاد دي. علمي رتبه يې محقق ده. د کوشاني پېژندنې او د تاريخي ابداتو د ساتنې په اړه يې بېلابېلو نړيوالو سيمينارونو کې برخه اخيستی، د هيواد په مرکز او ولايتونو کې يې له نورو سره په گډه او ځانله له ۲۵ په زياتو اصولي او علمي کيندنو کې او تر ۱۲۳ څلوڅخه زياتو د تاريخ څخه دوراندي زمانو او تاريخي اثارو په اړه يې په تخصصي سروې گانو کې هم ونډه اخيستی ده.

علمي آثار:

تاريخ امپراتوري کوشانيان (درې ټوکه)، هده ناگاره راي قديم (دوه ټوکه) د رباطک، د لوی کنشکاد واکمنۍ د عصر او ايودمدوس يونانو باختري پاچا په اړه علمي څيړنيزې رسالې او همدا اثر (لرغونپېژندنه په افغانستان کې).

همدارنگه يې تر ۱۱۲ زياتې علمي څيړنيزې مقالې د هيواد په مطبوعاتو کې خپرې شوي دي.

د اړیک د گرځنده کتابتونونو د خپرونو لړۍ

پرله پسې نومره ۱۰۴